

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2020, Sayı 66

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tutku DİLAVER

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(21. YY. Enstitüsü)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eđt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 31 Ağustos 2020

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eđt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 108 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	7
(Editorial Note)	
BAŞYAZI	9
(EDITORIAL)	
Olaylar ve Yorumlar.....	9
(Facts and Comments)	
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ	49
(RESEARCH ARTICLES)	
Komünist İdeoloji Altında Ermeni Kadınların Propaganda Posterlerindeki Temsili.....	49
(<i>The Representation of the Armenian Women in Propaganda Posters Under Communist Ideology</i>)	
Caner ÇAKI - Mehmet Ozan GÜLADA	
Hamid Paşa'nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887).....	73
(<i>The Armenian Question During Hamid Pasha's Governorship of Van (1883-1887)</i>)	
Taner ASLAN	
Vehib Paşa'nın Ermeni Mezalimi İle İlgili Rus Mevkidaşlarına Yazdığı Telgraflara Dair.....	111
(<i>About Vehip Pasha's Telegrams to His Russian Counterparts on the Armenian Atrocities</i>)	
Yıldırım OKATAN - Kemal SAYLAN	
KİTAP TAHLİLİ	129
(BOOK REVIEW)	
Ermenistan – Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu: Tarihi, Siyasi ve Hukuki Değerlendirme Başlıklı Kitabın Tahlili.....	129
(<i>Review of the book titled Armenia - Azerbaijan, Nagorno Karabakh Problem: Historical, Political and Legal Assesment</i>)	
Ali ASKER	
YAZIM KURALLARI	135
(STYLE SHEET)	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Arş. Gör. Caner ÇAKI

1989 yılında Samsun'un Bafra ilçesinde doğdu. 2012 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2016 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini aldı. 2016 yılından beri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı'nda doktora eğitimini sürdürmektedir. 2015 yılından itibaren de İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır. Propaganda, reklam, halkla ilişkiler ve sosyal medya alanlarında çalışmalar yürütmektedir. Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği başta olmak üzere farklı dönem ve ülkelerin propaganda faaliyetleri üzerine incelemelerini sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda pek çok dergide propaganda alanında çalışmaları bulunmaktadır. "İletişim ve Propaganda" ve "Türk Siyasal Hayatında Propaganda Müzikleri" adlı iki kitabın editörlüğü görevini üstlenmiştir.

Öğr. Gör. Mehmet Ozan GÜLADA

1985 yılında Muğla'nın Fethiye ilçesinde doğdu. 2009 yılında Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2011 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini aldı. 2018 yılından beri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı'nda doktora eğitimini sürdürmektedir. 2013 yılından itibaren de Malatya Turgut Özal Üniversitesi Akçadağ MYO'da Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır. Propaganda, siyasal iletişim ve halkla ilişkiler alanlarında çalışmalar yürütmektedir. Ülkelerin farklı dönemlerde yaptığı propaganda faaliyetleri üzerine araştırmalarını sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda pek çok dergide propaganda alanında çalışmaları bulunmaktadır.

Prof. Dr. Taner ASLAN

1972 yılında Aksaray İli Belisırma Köyünde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise tahsilini Aksaray’da tamamladı. 19. Mayıs Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Bölümünde okudu. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini bitirdi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD’nda yüksek lisans, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD’nda doktora yaptı. 2013 tarihinde doçent oldu. 1998-1999 yılları arasında Kayseri İli Yeşilhisar İlçesi Ticaret Meslek Lisesinde tarih öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Niğde Üniversitesi Aksaray Eğitim Fakültesine araştırma görevlisi olarak girdi. Erasmus öğretim üyesi değişim programıyla Avusturya Salzburg’da Salzburg Üniversitesinde bulundu. YÖK bursuyla Amerika Birleşik Devletleri Virginia Eyaletinde 3 ay süreyle eğitim ve araştırma yaptı. Yurt içi ve yurt dışında sempozyum ve eğitim etkinliklerinde bulundu. Halen Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Öğretmenliğinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Doç Dr. Kemal SAYLAN

1998 senesinde kazandığı Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü 2002 senesinde bitirmiştir. 2003-2005 yılları arasında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi’nde Orta Öğretim Sosyal Alanlar Tarih Eğitimi Programı’nda Tezsiz Yüksek Lisans, 2005-2007 yılları arasında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalında Tezli Yüksek Lisans eğitimi almıştır. 2007-2012 yılları arasında yine Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora eğitimini tamamlamıştır.

2009 senesinde Gümüşhane Üniversitesi Rektörlük birimine bağlı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü’ne okutman olarak girmiş, 2012 yılında Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne doktor öğretim üyesi olarak atanmıştır. Nisan 2018 Döneminde doçent unvanı alan Saylan, halen Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Anabilim Dalı’nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Doktorant Yıldırım OKATAN

Yıldırım Okatan, ilk ve orta öğrenimini Bursa’da tamamlamış, 2003 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun olmuştur. 2006 yılında İçişleri Bakanlığı bünyesinde göreve başlamış, 2015 ile 2018 yılları arasında T.C Tiflis Büyükelçiliği’nde Ataşe olarak görev yapmıştır. Burada görev yaptığı esnada Gürcistan Ulusal Arşivinde ve Gürcistan Parlamento Kütüphanesinde araştırmalarda bulunmuş, 2019 yılı Ocak ayında Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında “Rus Telgraf Belgelerine Göre 93 Harbi Kafkas Cephesi” başlıklı tez çalışması ile Yüksek Lisans derecesini almıştır. Halen İçişleri Bakanlığı bünyesinde görev yapmakta olup, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Programında öğrenimine devam etmektedir. Yıldırım Okatan’ın, Nemesis Operasyonu kapsamında Cemal Paşa’nın şehit edilmesi, suikastın Tiflis Basınına yansımaları ve Maverai-i Kafkas hükümeti Osmanlı Devleti arasında geçen görüşmelerin Maverai-i Kafkas parlamentosuna yansımaları hakkında bilimsel çalışmaları bulunmaktadır.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Dergimizin 66. sayısında 3 araştırma makalesi, 1 başyazı olmak üzere toplamda 4 makale ile 1 kitap incelemesi yer almaktadır. Her sayıda olduğu üzere, başyazı olan “Olaylar ve Yorumlar” bölümünde Ermenistan’ın iç ve dış dinamikleri ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinden bahsedilmektedir. Bu çerçevede Nisan ayı sonundan Ağustos 2020’ye kadar olan dönemde meydana gelen gelişmeler ele alınmaktadır. Temmuz ayında Azerbaycan ve Ermenistan arasında meydana gelen çatışmalar, Ermenistan’ın saldırganlığını bir kez daha gözler önüne sermiştir. Türkiye’nin özellikle yakından takip ettiği bu gelişmeler “**Olaylar ve Yorumlar**” başlıklı yazıda detaylı olarak değerlendirilmektedir.

66. sayıda yer alan ilk araştırma makalesi Caner Çakı ve Mehmet Ozan Gülada’nın yazdığı “**Komünist İdeoloji Altında Ermeni Kadınların Propaganda Posterlerindeki Temsili**” başlıklı makaledir. Çakı ve Gülada bu makalelerinde komünist ideoloji altında yaşayan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetindeki propaganda posterlerini incelemişlerdir. Göstergibilim çerçevesinde incelenen posterler üzerinden Ermeni kadınlarının toplumdaki rollerinin gelişimine dair değerlendirmeler yapılmıştır.

İkinci makale, Taner Aslan’ın yazdığı “**Hamid Paşa’nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887)**” başlıklı makaledir. Aslan, Ermeni milliyetçileri ve misyonerler tarafından oldukça önemli kabul edilen Van’a Vali olarak atanan Hamid Paşa’nın uyguladığı politikaları incelemiştir. Bu kapsamda Hamid Paşa tarafından Babıali’ye gönderilen raporlar ve alınan tedbirler değerlendirilmiştir.

Bu sayıdaki üçüncü araştırma makalesi Yıldırım Okatan ve Kemal Saylan tarafından yazılan “**Vehib Paşa’nın Ermeni Mezalimi İle İlgili Rus Mevkidaşlarına Yazdığı Telgraflara Dair**” başlıklı makaledir. Okatan ve Saylan’ın bu çalışmaları, 14-16 Mart 2019 tarihleri arasında Mersin’de düzenlenen I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulmuş konferans bildirisinin düzenlenmiş halidir. Okatan ve Saylan, Gürcistan Devlet Arşivinde yer alan bir belge ışığında Osmanlı ve Rus komutanlar arasındaki telgrafları değerlendirmişlerdir. Bu telgraflarda Ermeni komitacıların faaliyetleriyle ilgili karşılıklı yazışmaların olması ve Osmanlı kaynakları dışında bir kaynaktan Ermeni milliyetçilerinin Anadolu gerçekleştirdiği eylemleri gözler önüne sermesi açısından önemli bir arşiv çalışmasıdır.

Son olarak 66. Sayıda Ali Asker tarafından yapılmış bir kitap incelemesi bulunmaktadır. Ramile Dadaşova'nın "**Ermenistan – Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu: Tarihi, Siyasi ve Hukuki Değerlendirme**" başlıklı kitabının değerlendirmesini yapan Ali Asker, Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili kapsamlı bir yayının literatüre kazandırıldığından bahsetmektedir.

Tüm okurlarımıza iyi okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 27.08.2020

Yayına Kabul Tarihi: 28.08.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 66 (2020): 9-47.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: Bu makale Mayıs'tan Ağustos 2020'ye kadar olan süreçte Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki ve Ermenistan'ın iç-dış dinamiklerindeki gelişmeleri ele almaktadır. COVID-19 salgını Ermenistan'ı etkisi altına almış, zaten koltuk değnekleriyle ayakta durabilen ekonomiye bir darbe indirmiş, sosyal yaşamda gerginliklere neden olmuştur. Yönetim bu durumdan çıkış yolunu iç politikada kutuplaşmayı cesaretlendirmekte ve milliyetçilik duygularını körüklemekte bulmuştur. Sıcaklığını koruyan ve içten içe kaynaklı Dağlık Karabağ çatışması ve süregelen işgal, Ermenistan'da gerek muhalefet gerek yönetim için istismar potansiyelini korumaktadır. Azerbaycan ile sıcak çatışma yaşanmış, bu beklendiği gibi Dağlık Karabağ'da değil, iki ülke arasındaki kuzey sınırında cereyan etmiştir. Bu çatışma ve Türkiye'nin Azerbaycan'a geleneksel desteği, Türkiye'yi de hedef tahtasına oturtmuştur. Türk düşmanlığı ortak zemininde oluşan bir cepheyle iş birliği ve dayanışma içinde olan Ermenistan, sıcak çatışma bağlamında Türkiye'ye karşı sözlü saldırı ve propaganda fırsatı bulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Nikol Paşinyan, Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Dağlık Karabağ, Zohrab Mnatsakanyan, COVID-19.

Abstract: This article covers the relations between Turkey and Armenia and the domestic and international developments of Armenia from May to August 2020. The COVID-19 pandemic has affected Armenia, dealt a blow to its already frail economy, and caused tensions in the social life of the

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

country. The government found the way out from this situation by encouraging polarization in internal politics and by agitating nationalist feelings. The Nagorno-Karabakh conflict (which is still at a boiling point) and the ongoing occupation of the region continue to maintain their capacity for being exploited by both the opposition and the administration in Armenia. Hot conflict began with Azerbaijan, not at Nagorno-Karabakh as expected, but at a northern border between these two countries. These clashes and the traditional support of Turkey to Azerbaijan turned Turkey into a target. Armenia, by being in a state of cooperation and solidarity through a front formed on the mutual ground of Turcophobia, got the opportunity to direct verbal aggression against Turkey in the context of the hot conflict.

Keywords: *Nikol Pashinyan, Armenia-Turkey Relations, Nagorno Karabakh, Zohrab Mnatsakanyan, COVID-19.*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Bütün dünyayı sarsan COVID-19 salgını etkisini Ermenistan'da da göstermiş ve Ermenistan 16 Mart'tan 14 Nisan'a kadar olan süre için olağanüstü hal ilan etmiştir.¹ Bunun doğal sonucu, 5 Nisan için öngörülen referandumun da belirsiz bir tarihe ertelenmesidir.² Covid-19 kısıtlamalarının kısa süreli olarak hafifletilmesinin ardından olağanüstü hal aylık olarak uzatılmıştır. Böylece 14 Nisan'da başlayan olağanüstü hal 14 Mayıs'a kadar uzatılmıştır.³ Ancak daha sonra tekrar uzatılma kararı alınmış önce 13 Haziran'a, sonra da 12 Ağustos'a uzatılmıştır.⁴ Haziran ayı başında Başbakan Paşinyan kendisinin ve tüm aile üyelerinin Covid-19 testinin pozitif çıktığını açıklamıştır.⁵

Ermenistan'ın önde gelen dini yetkilisi, Eçmiadzin Ermeni Katolikosu Karekin II, Robert Kocharyan'ın önleyici tedbir olarak tutuklanması kararının kaldırılması gerekliliği hakkındaki görüşünü kamuoyunda ifade etmekle, iç siyasi çekişmeye karışmıştır. 20 Nisan'da Paşinyan, din adamlarının niteliklerini, faaliyetlerine ilişkin olumsuz bir değerlendirme yaparak sorgulamıştır. Böylece eski yönetim, oligarklar, medya kuruluşları ve bazı diaspora yapıları gibi, hükümetten rahatsız olduklarını söylediği gruplara Kiliseyi de eklemiştir. Hükümetin politikalarının din adamları arasında çok ciddi hayal kırıklığına neden olduğunu, çünkü Ermenistan'da ruhani yaşam eksikliğini ortaya çıkardığını iddia etmiştir. Ayrıca, "ruhani faaliyetlerde İncil'de yer alan faaliyetler yerine, siyasi entrikanın daha çok görüldüğü"nü eklemiştir.⁶

1 "Armenia declares state of emergency from March 16 to April 14," *Ermenistan Başbakanlık Ofisi*, 16 Mart 2020, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2020/03/16/Cabinet-meeting/>.

2 "Constitutional Referendum Indefinitely Delayed," *Asbarez*, 18 Mayıs 2020, <http://asbarez.com/194217/constitutional-referendum-indefinitely-delayed/>.

3 "Armenia extends coronavirus-related state of emergency until July 13," *ArmenPress*, 12 Haziran 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1018222/>.

4 Siranush Ghazanchyan, "Armenia extends the state of emergency for another month," *Ermenistan Kamu Radyosu*, 13 Temmuz 2020, <https://en.armradio.am/2020/07/13/>; "Armenia declares state of emergency from March 16 to April 14," *Ermenistan Başbakanlık Ofisi*, 16 Mart 2020, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2020/03/16/Cabinet-meeting/>; "Constitutional Referendum Indefinitely Delayed," *Asbarez*, 18 Mayıs 2020, <http://asbarez.com/194217/constitutional-referendum-indefinitely-delayed/>; "Armenia extends coronavirus-related state of emergency until July 13," *ArmenPress*, 12 Haziran 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1018222/>; Siranush Ghazanchyan, "Armenia extends the state of emergency for another month," *Ermenistan Kamu Radyosu*, 13 Temmuz 2020, <https://en.armradio.am/2020/07/13/armenia-extends-the-state-of-emergency-for-another-month-2/>.

5 "Pashinyan and His Family Infected With Coronavirus," *Asbarez*, 1 Haziran 2020, <http://asbarez.com/194468/pashinyan-and-his-family-infected-with-coronavirus/>.

6 "Armenian Church Rejects Fresh Criticism From Pashinian," *Azattyun*, 21 Nisan 2020, <https://www.azattyun.am/a/30568063.html>.

Eçmiadzin tepkisini bir sonraki gün hemen göstermiştir. İfade edilen değerlendirme ve görüşlere katılmamakla birlikte, Katolikler herkesi tartışma ve spekülasyondan kaçınmaya çağırmıştır.⁷ Bu çatışmanın arka planı daha derine dayanmaktadır. Paşinyan, eğitim reformu kapsamında, genel eğitim müfredatından (ilk kez 2002 yılında Koçaryan yönetimi tarafından oluşturulmuştur) Ermeni Apostolik Kilisesi tarihini kaldırmıştır. Bu hamle, başta EDF ve dini çevreler olmak üzere muhaliflere; Ermeni karşıtı, ateist, vatansever olmamak gibi suçlamalarla Paşinyan'a saldırmak için bir fırsat daha sağlamıştır.

Benzer suçlamalar ile bir diğer tartışma “Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü”ne (AGMI) yeni müdürün atanmasıyla ortaya çıkmıştır. Yeni Müdür ve Müzenin Mütevelli Heyetinin bir üyesi, kasıtlı olarak “soykırım” kelimesi kullanmaktan kaçınarak, bunun yerine Meds Yeghern” (Büyük Felaket) ifadesini kullanmakla, dolayısıyla Ermenilerin yasal iddialarını ortadan kaldırmaya bile sulandırmak ve Türkiye ile yakınlaşmayı teşvik etmek ile suçlanmıştır.⁸ Bu da Başbakan’ın “Ermeni değerlerini ve devletini yok ettiği”nin (EDF’nin çok sevdiği ve istismar ettiği bir iddia) bir başka örneği olarak gösterilmiştir.

Paşinyan, 20 Nisan’da televizyonda bir canlı yayına çıkmış ve Ermenistan hükümetinin, yargı ile güvenlik birimlerinin ülkenin eski liderliğinin “kalıntılarından” temizlenmesi konusundaki kararlılığını yinelemiştir. Ayrıca, birçok Ermeni medya kuruluşunun da eski rejime sempati duyduğunu ve kendisini ise zayıflatmak istediklerini iddia etmiştir. Daha sonra söz konusu yayından önce Paşinyan’ın konuşma hazırlığının en az on beş dakika boyunca kaydedildiği ortaya çıkmıştır. Bu görüntüler muhalif çevrelere sızdırılarak, sosyal medyada alay konusu edilmiştir.¹⁰

24 Nisan’daki “Ermeni Soykırımı”nı anma geleneksel halk etkinlikleri, COVID-19 karantinası nedeniyle iptal edilmiştir.¹¹ Tsitsernakaberd Anıtı,

7 “Catholics of All Armenians urges to refrain from controversy, speculation,” *HyeTert*, 21 Nisan 2020, <https://hytert.org/2020/04/21/catholics-of-all-armenians-urges-to-refrain-from-controversyspeculation/>

8 Stephan Astourian, “Hybrid Warfare, a Pseudo-Scandal and the Armenian Genocide Museum-Institute,” *EVNReport*, 21 Haziran 2020, <https://www.evnreport.com/raw-unfiltered/hybrid-warfare-a-pseudo-scandal-and-the-armeniangenocide-museum-institute>.

9 Astourian, “Hybrid Warfare, a Pseudo-Scandal and the Armenian Genocide Museum-Institute.”

10 “Pashinian Vows ‘Purge’ Of Armenian State Officials,” *Azatutyun*, 20 Nisan 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30566025.html>.

11 “Armenian Genocide commemoration events go remote amid coronavirus lockdown,” *ArmenPress*, 21 Nisan 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1012928>.

devletin ileri gelenlerinin çelenk bıraktığı kısa bir tören dışında tüm ziyaretçilere kapatılmıştır.¹² Dışişleri Bakanı bu vesileyle bir basın toplantısı düzenleyerek şunları söylemiştir:

“Ermeni Soykırımı'nın tanınması ve kınanması, birkaç neslin ve tüm Ermenilerin ortak çalışmasıdır. Bu konuda çok büyük işler yapıldı. Geçmiş yıllarda zorluklar yaşadığımız gibi, bu yıl da zorluklar var... 105 yıl sonra Ermeni halkı adaletin yeniden tesisi için savaşımaya devam etmektedir. Ermeni Soykırımı'nın tanınması, insanlığa karşı suçların önlenmesi açısından önemli bir adımdır.”¹³

Dışişleri Bakanı bir başka vesileyle yaptığı konuşmasında bu sözlerine ek olarak, “Ermeni Soykırımı'nın tanınması Ermenistan için bir dış politika önceliğiydi ve olmaya devam ediyor” demiştir.¹⁴

Ermenistan'da Çevre Bakanı 5 Mayıs'ta herhangi bir açıklama yapmadan istifasını sunmuş, istifası Başbakan tarafından hemen kabul edilmiştir.¹⁵

8 Mayıs'ta Ulusal Meclis, Başbakan'a yönelik sert suçlamalara ve fiziksel şiddete sahne olmuştur.

Özel mülklere ve yasadışı olarak elde edildiği varsayılan diğer varlıklara el konulmasına izin veren, daha sonra Ulusal Meclis tarafından onaylanan, tartışmalı bir yasa tasarısı, muhalefetin Anayasa Mahkemesi'nin görüşünü almak için ısrarlı çağrılarına rağmen, 12 Mayıs'ta Ermenistan Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmıştır.¹⁶ Eski cumhurbaşkanı Serj Sargsyan'ın damadı, eski Vatikan Büyükelçisi, Mikael Minasyan da söz konusu yasanın muhataplarından biri olmuştur. Buna tepki gösteren Minasyan, Paşinyan'ı Ermenistan'ı uluslararası mafya sistemine bulaştırmak ve kendi cebini doldurmakla suçlamıştır. İddialarını kanıtlamak için, Ermenistan'ın Hindistan'dan elmas ithalatı ile kaçak sigara ithalatını buna örnek

12 Siranush Ghazanchyan, “Tsitsernakaberd Memorial to be closed to public on April 24,” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 21 Nisan 2020, <https://en.armradio.am/2020/04/21/tsitsernakaberd-memorial-to-be-closed-to-public-on-april-24/>.

13 “Armenian FM highlights recognition of Genocide in terms of preventing crimes against humanity,” *ArmenPress*, 21 Nisan, 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1012920.html>.

14 “Denied justice cannot be solution to the issue – FM Mnatsakanyan about Armenian Genocide,” *ArmenPress*, 21 Nisan 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1012939.html>.

15 “Armenian Environment Minister Resigns,” *Azatutyun*, 5 Mayıs 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30594469.html>.

16 “New Law Allows Armenia to Confiscate Illegally Gained Property,” *Organized Crime and Corruption Reporting Project*, 13 Mayıs 2020, <https://www.occrp.org/ru/daily/12323-new-law-allows-armenia-toconfiscate-illegally-gained-property>.

göstermiştir.¹⁷ Başbakan'ın eşi ve erkek kardeşi bu iddialara karşı dava açmıştır.¹⁸

8 Haziran'da Başbakan Paşinyan, önemli bir görev değişikliği ile Ulusal Güvenlik Servisi Müdürü, Emniyet Müdürü, Genelkurmay Başkanı makamlarına yeni isimler atamıştır.¹⁹

Paşinyan, 10 Haziran'da Sovyet yapımı Metsamor nükleer santralının iyileştirilmesi için Rus kredisi ve kredi koşullarını reddetme kararı aldıklarını açıklayarak, iyileştirmenin Ermenistan devlet bütçesi dâhilinde finanse edileceğini söylemiştir. Hükümetin, Türkiye sınırına yaklaşık 15 kilometre uzaklıkta bulunan ve Ermenistan'ın elektriğinin yaklaşık % 40'ını üreten tesis için malzeme ve hizmet tedarikçilerini seçmekte özgür olacağını ifade etmiştir. AB ve ABD'nin, güvenlik standartlarını karşılamadığı gerekçesiyle nükleer santralin kapatılması için uzun süredir baskı yaptığı ise kayıtlarda yer almaktadır.²⁰

Ermenistan'ın ana muhalefet partisi lideri, zengin bir işadamı olan Gagik Tsarukyan, hükümetin feshi için bir kampanya başlattığında, ağır eleştirilere maruz kalmış ve iktidar partisi tarafından "beşinci kol" olarak damgalanmıştır.²¹ Kısa bir süre sonra, güvenlik güçleri tarafından sorguya çekilmiş ve evi aranmıştır. Kolluk kuvvetleri 15 Haziran'da Tsarukyan'ın tutuklanabilmesi için Ulusal Meclis'ten dokunulmazlığının kaldırılmasını istemiştir. 16 Haziran'da Ulusal Meclis bu talebin önünü açmış²² ancak mahkeme tutuklama talebini 21 Haziran'da reddetmiştir.²³

14 Haziran'da, radikal, militan, terör bağlantılı Taşnaksütyun (EDF) partisinin binasında, muhalefetin beş siyasi partisinin temsilcilerinin katıldığı bir toplantı

17 "Ex-Ambassador: Pashinyan has entangled Armenia in international mafia system and is making Money," *News.am*, 16 Mayıs 2020, <https://news.am/eng/news/578963.html>.

18 "Armenian PM's wife and her brother file lawsuit against ex-Ambassador Mikayel Minasyan," *ArmenPress*, 3 Haziran 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1017254/>.

19 "Armenia PM announces names of new police, national security and army chiefs," *ArtsakhPress*, 8 Haziran 2020, <https://artsakhpress.am/eng/news/127414/armenia-pm-announces-names-of-new-policenational-security-and-army-chiefs.html>.

20 "Armenia Rejects Russian Funding For Nuclear Plant Upgrade," *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 12 Haziran 2020, <https://www.rferl.org/a/armenia-rejects-russian-funding-for-nuclear-plant-upgrade/30667786.html>.

21 Sargis Harutyunyan, "Armenian Opposition Party Branded 'Fifth Column'," *Azatutyun*, 10 Haziran 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30663599.html>.

22 Ani Mejlumyan, "Armenian government moves against opposition figure," *EurasiaNet*, 15 Haziran 2020, <https://eurasianet.org/armenian-government-moves-against-opposition-figure>.

23 Naira Nalbandian, Artak Khulian, "Court Rejects Arrest Warrant Request For Armenian Opposition Leader," *Azatutyun*, 21 Haziran 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30682721.html>.

yapılmıştır. EDF tarafından yapılan açıklamada “Hükümet, muhalefetin siyasi değerlendirmesine bir kez daha baskıcı yöntemlerle yanıt vermiştir. Özellikle şimdi, ülke liderliğinin bencil yönetiminden kaynaklanan ciddi iç ve dış tehditlerle karşı karşıya kaldığında, bir kişinin otoriter bir rejim kurma yönündeki apaçık özlemleri ortaya çıkmıştır²⁴” denilmiştir. Başbakan’ın son dönemde EDF’den gelen eleştirilere değinerek, 130 yaşındaki partinin “siyasi ölümünün” gerçekleşeceği yorumunda bulunmasıyla EDF ile Başbakan arasındaki söz savaşı tırmanmıştır.²⁵

Paşinyan’ın Anayasa Mahkemesi üyelerini değiştirebilmek ve mahkeme nezdindeki nüfuzunu artırabilmek için öngördüğü anayasa değişikliğinin referanduma götürülmesi kararı COVID-19 salgını gerekçesiyle gündemden düşürülürken, niyet baki kalmış, 30 Haziran’da meclisin bir özel oturumunda, muhalefetin güçlü tepkisine rağmen, dokuz üyeli mahkemenin üç üyesinin hemen ayrılmasını sağlayan bir anayasa değişikliği kabul edilmiştir. Bu değişiklik sonucu, mevcut mahkeme başkanı bu sıfatını kaybetmiş ancak üyeliğine dokunulmamıştır. Cumhurbaşkanı Sarkisyan Meclis Başkanına, Anayasanın Anayasa Mahkemesinin oluşumuna ilişkin maddesine eklemeleri ve değişiklikleri öngören değişikliği imzalamayacağını bildirmiştir. Bu durumda söz konusu yasa değişikliği Meclis Başkanının imzası ile yürürlüğe girmiştir.

Paşinyan, Milli Güvenlik Konseyi’nin 10 Temmuz’daki toplantısına başkanlık etmiş ve Milli Güvenlik Stratejisinin onaylanması çerçevesinde uzun ve kapsamlı bir konuşma yapmıştır. Ermenistan Cumhuriyeti’nin bir pan-Ermeni devleti olduğunu ve dünyadaki tüm Ermenileri temsil ettiğini ileri sürmüştür. Ermeni halkının ulusal hedefleri arasında, Dağlık Karabağ’ın kendi kaderini tayin hakkının herhangi bir kısıtlama olmaksızın uluslararası tanınmasına ve “Ermeni Soykırımı”nın uluslararası alanda tanınması gibi konulara vurgu yapılmıştır.²⁶

12 Temmuz’da Ermenistan - Azerbaycan sınırında çıkan ve 17 hayata mal olan çatışma gündemin öncelikli konusunu oluşturmuştur. 11 Ağustos’ta Cumhurbaşkanı Sarkisyan ve Başbakan Paşinyan son gelişmeleri değerlendirmek üzere bir araya gelmişlerdir. Görüşmede Azerbaycan ile sınır çatışması, Türkiye’nin Azerbaycan’a desteği, devam eden COVID-19 salgını ve ekonomideki dar boğaz konuları ele alınmıştır.

24 “ARF of Armenia Warns of ‘Irreversible Losses’ in Armenia,” *Asbarez*, 15 Haziran 2020, <http://asbarez.com/194711/arf-of-armenia-warns-of-irreversible-losses-in-armenia/>.

25 “ARF of Armenia Warns of ‘Irreversible Losses’ in Armenia.”

26 “PM Nikol Pashinyan Presents Armenia’s National Security Strategy,” *MassisPost*, 10 Haziran 2020, <https://massispost.com/2020/07/pm-nikol-pashinyan-presents-armenias-national-security-strategy/>.

Paşinyan, 14 Ağustos'ta BBC televizyonu *Hard Talk* programının canlı yayın konuğu olmuştur. Paşinyan'ın sınırlı yabancı dil bilgisiyle böyle yıpratıcı bir programa katılmasının sonuçları peşinen belli olsa da, kendisinin takdir topladığı husus, gösterdiği medeni cesaret olmuştur.

Eski Cumhurbaşkanı S. Sargsyan 19 Ağustos'ta önemli açıklamalarda bulunacağı beklentisini yaydığı kapsamlı bir basın toplantısı düzenlemiştir. On yıllık cumhurbaşkanlığı döneminde çok az sayıda basın toplantısı düzenleyen ve görevi bıraktıktan sonra ilk olan bu toplantıda Sargsyan daha ziyade kendi dönemindeki icraatlarının ve Dağlık Karabağ konusundaki başarılarının savunmasını yapmış, Rusya ile stratejik ittifakın önemini vurgulayarak, karşılaştırmalı şekilde Paşinyan yönetimini eleştirmiştir.

10 Temmuz'da yapılan Milli Güvenlik Konseyi toplantısından kısa bir süre sonra Paşinyan 12 Ağustos'ta yeni bir Konsey toplantısına daha başkanlık yapmıştır. Toplantının tek gündemi, Azerbaycan ile sınır çatışması ve bunun sonuçları oluşturmıştır. Paşinyan son toplantıda kabul edilen Ulusal Güvenlik Stratejisinin başarısının kanıtlandığını ifade etmiş, Dağlık Karabağ ve Türkiye'nin tutumu konusunda görüşlerini belirtmiştir.

Başbakan Paşinyan, 24 Ağustos'ta partisinin parlamento grubunu toplayarak Ermenistan'ın dış politikası, reformlar gündemi ve ortak değerlerin tespiti konularını ele almıştır.

2. Dağlık Karabağ Çatışması

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali, 30 yıla yakın bir süre geçmiş olmasına rağmen, devam etmektedir. Hala barışçıl bir çözüm bekleyen, Ermenistan bakımından oldubittiye getirilerek dondurulmuş, Azerbaycan bakımından hala sıcak, taze ve kanayan bir yara olan bu sorun, Paşinyan yönetiminin en büyük sıkıntısı ve muhalefetin Paşinyan'a karşı temel kozu olmaya devam etmektedir. Ermenistan, işgali kalıcılaştırabilmek için propaganda olanaklarını ustaca kullanagelmektedir. Bu amaçla, Türkiye'nin de içinde bulunduğu 13 üyeli AGİT Minsk Grubu'nun yürütme yetkilerinin Ermenistan'ın tarihsel ve geleneksel müttefikleri olan üç büyük güce devredilmesini sağlamayı başarmıştır.

“Dağlık Karabağ sorunu” söylemi bile, sadece Azerbaycan Cumhuriyeti içindeki Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin işgalini ifade ettiği için, azımsatıcı, yanıltıcı bir tanımlamadır. Fiiliyatta, Ermenistan, yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkünü göçe zorlanmak suretiyle bölgeden tahliye etmiş,

bu bölgeye, bitişik bölgelere, hatta güneyde İran'a doğru genişleyerek, Azerbaycan topraklarının neredeyse %20'sini işgal etmiştir.

Ermenistan'ın güdümünde, sanki bağımsız, egemen bir varlıkmiş gibi, Dağlık Karabağ'da, 31 Mart'ta gerçekleştirilen "cumhurbaşkanlığı ve meclis" seçimleri doğal olarak uluslararası camiada tanınmamış ve hatta kınanmıştır. Bununla beraber dikkat çeken ve ikiyüzlülük olarak nitelendirilebilecek husus, Ermenistan'ı cezalandırmaya yönelik hiçbir yaptırıma girilmediğidir. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Bölgesi Azerbaycan Toplumları Başkanı'nın, işgal edilen Azerbaycan topraklarında Ermenistan tarafından oluşturulan yasadışı rejime Kongre üyeleri Frank Pallone, Jackie Speier, Gus Bilirakis and Adam Schiff tarafından "tebrik mektubu" gönderilmesini kınadığını da belirtmek gerekir.²⁷ Öte yandan Almanya, Dağlık Karabağ rejiminin diplomatik temsilcisi olduğunu iddia eden bir sahtekâr hakkında yasal işlem başlatmıştır.²⁸ Bu bağlamda, İtalya, Azerbaycan ile ortak bir deklarasyonda egemenlik, toprak bütünlüğü ve ulusal sınırların dokunulmazlığı ilkelerine dayalı olarak Dağlık Karabağ sorununun barışçıl çözümüne desteğini teyit etmiştir.²⁹

21 Nisan tarihinde AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları, Azerbaycan ile Ermenistan Dışişleri Bakanlarını Dağlık Karabağ ihtilafı konusunda bir başka görüşme için video konferansında bir araya getirmiştir. Müzakerelerden sonra aşağıdaki ortak açıklama duyurulmuştur:

"Ermenistan Dışişleri Bakanı, Azerbaycan Dışişleri Bakanı ile AGİT Eşbaşkanları (Rusya, Fransa ve ABD) Mart ortasından bu yana, 21 Nisan dâhil olmak üzere, düzenli müzakereler yürütmüşlerdir, AGİT Dönem Başkanı'nın Özel Temsilcisi de müzakerelere katılmıştır.

Müzakereler sırasında katılımcılar küresel sağlık krizinin bölgeye olan etkisini ve sahadaki gelişmeleri tartışmışlardır. Ayrıca, 30 Ocak 2020'de Cenevre'de yapılan ortak bildiri doğrultusunda Dağlık Karabağ barış süreci içerisinde yeni adımlara değinmişlerdir.

27 "Head of Azerbaijani community of Nagorno-Karabakh sends letter of protest to US congressmen," *The Middle East North Africa Financial Network*, 23 Nisan 2020, <https://menafn.com/1100071999/Head-of-Azerbaijani-community-of-Nagorno-Karabakh-sends-letterof-protest-to-US-congressmen>.

28 "Urgent: Germany banned activities of 'NKR representation' (Editorial)," *Azeri Daily*, 22 Mayıs 2020, <http://azeridaily.com/reality/56136>.

29 "Almost an ally: Italy's new approach to Azerbaijan and the Nagorno-Karabakh conflict," *European Council of Foreign Relations*, 16 Nisan 2020, https://www.ecfr.eu/article/commentary_almost_an_ally_italys_new_approach_to_azerbaijan_and_the_nagorno.

Öncesinden geliştirilen insani tedbirlerin uygulanmasının COVID-19 salgınının yarattığı olağandışı durum sebebiyle ertelendiği teyit edilmiştir. Cenevre’de bakanlar arasında yüz yüze görüşmelerde varılan anlaşmalar ve Eşbaşkanların bölgeye ziyareti de ayrıca ertelenmiştir. Ancak, yukarıda bahsedilen faaliyetlerin hazırlığı için gerekli çalışmalar devam etmektedir.

Eşbaşkanlar ateşkesi koşulsuz şekilde sürdürme gerekliliğini ve mevcut halde kışkırtıcı eylemlerden sakınmanın gerekliliğini vurgulamışlar, tarafları gerilimi azaltmaya yönelik daha fazla adım atmaya çağırılmışlardır. Ayrıca AGİT Dönem Başkanın Özel Temsilcisi’nin mevcut koşullarda devam eden çalışmalarını övmüşler, gelişmeleri izlemeye mümkün olan en kısa sürede devam edilmesi gerekliliğini vurgulamışlardır.

Siyasi sınırlara bakılmaksızın, şu anda tüm insanların karşı karşıya olduğu muazzam zorluklar göz önünde bulundurulduğunda, ki bu her insan hayatının değerini keskin bir şekilde hatırlatma işlevi görmektedir, Dışişleri Bakanları ve Eşbaşkanlar küresel salgınla mücadele etme kararlılığının barış sürecine yaratıcı ve yapıcı bir ivme kazandıracaklarını umduklarını ifade etmişlerdir. Eşbaşkanlar, BM Genel Sekreteri’nin mevcut sağlık krizi sırasında ateşkes ile ilgili 23 Mart bildirisine ve Eşbaşkanlar’ın 19 Mart açıklamalarına dikkat çekmişlerdir.

Dışişleri Bakanları ve Eşbaşkanlar yakın temas halinde kalmak ve en kısa sürede yüz yüze görüşmelere devam etme konularında anlaşmaya varmışlardır.³⁰

Duyurunun üstünkörü incelemesi bile, sayısız istişarelerden sonra, işgale ve çatışmaya herhangi bir çözümün sağlanamadığını ve her zamanki gibi, bir kez daha işgalin devamına karşı çaresiz kaldığını göstermektedir.

Rusya Dışişleri Bakanı, muhtemelen çıkmazdan kurtulmak ve karamsarlığı aşarak bir çıkış yolu göstermek düşüncesi ile 21 Nisan tarihinde Moskova’daki Gorchakov Kamu Diplomasisi Destek Vakfı’nda bir açık oturumda konuşmuştur. Karabağ sorununun çözümüne ilişkin önerilerin bir yıl önce Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları’nın Moskova’da yapılan toplantısında ele alındığını, taslak belgelerin

30 “Joint Statement by the Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan and the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group,” *AGİT*, 21 Nisan 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/450508>.

tartışıldığını, halen aktif olarak görüşülmekte olan bu belgelerin imzalamasının BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanmasında kayda değer bir adım teşkil edeceğini belirtmiştir.

Lavrov, alınan kararların bilinen belgeler olduğunu belirtmiş, kararların çatışmanın yoğun olduğu bir dönemde kabul edildiğini, her şeyden önce, çatışmaların biran önce, tamamen durdurulmasını ve görüşmelere başlanmasını öngördüğünü ifade etmiştir. “Evet, bu kararlarda Azerbaycan Cumhuriyeti’nin toprak bütünlüğü teyit edilmiştir, ancak savaşın durdurulması ve görüşmelere devam etme talebini de içermektedir.”³¹ demiştir.

Lavrov, Madrid Prensipleri’nin yanı sıra Rusya Federasyonu’nun 2010-2011 yıllarında hazırladığı Kazan Belgesi olarak adlandırılan belgelerin de bulunduğunu hatırlatmıştır. Rus Bakan, bu belgelerin “*ilk aşamada daha acil sorunların çözümü, Dağlık Karabağ çevresindeki bazı bölgelerin kurtarılması, ulaşımda, ekonomide ve diğer bağlantılarda engellerin kaldırıldığı adım adım yaklaşıma dayalı bir çözüme ulaşmak anlamına geldiğini*”³² açıklamıştır. Ayrıca, “çözüm konusunun müzakere sürecinde mevcut format çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini”³³ sözlerine eklemiştir.

Lavrov’un görüşülen belgelerde bulunduğunu ifade ettiği “aşamalı yaklaşım” “bölgelerin kurtarılması” ve müzakerelerin “mevcut format” ile devam etmesi yaklaşımı, bir başka deyişle, toptan çözüme gidilmemesi, Dağlık Karabağ’ı çevreleyen yedi rayonun kurtarılması ve görüşmelerde Dağlık Karabağ’dan temsilin olmaması, Ermeni kamuoyunda infial yaratmış, yönetimi zor durumda bırakmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanı bir açıklamada aşamalı çözüm fikrini reddetmiş ve Ermenistan’ın işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının kurtarılması konusunda hiçbir tavizde bulunmayı düşünmediğini belirtmiştir. Kabul edilmiş hiçbir belge bulunmadığını vurgulayan Ermenistan Başbakanı ise “Bizler sahip olduğumuz yetkiler dâhilinde müzakere ediyoruz ve görüşmeleri sürdürürken ne içeridekilerden ne de dıştakilerden korkmayacağız. Karabağ meselesi ile ilgili çok önemli bir çözüm vardır: Her şeye karar verilinceye kadar hiçbir şeye karar verilmez.”³⁴ açıklamasını yapmıştır.

31 “Sergey Lavrov spoke to members of the Gorchakov Club,” *The Alexander Gorchakov Public Diplomacy Fund*, 21 Nisan 2020, <https://gorchakovfund.ru/en/news/view/sergey-lavrov-spoke-to-members-of-the-gorchakov-club/>.

32 Sergey Lavrov spoke to members of the Gorchakov Club,” *The Alexander Gorchakov Public Diplomacy Fund*.

33 Sergey Lavrov spoke to members of the Gorchakov Club,” *The Alexander Gorchakov Public Diplomacy Fund*.

34 “Armenia negotiates over what it considers necessary: Armenia’s PM on talks over Karabakh conflict,” *Aysor*, 6 Mayıs 2020, <https://www.aysor.am/en/news/2020/05/06/pashinyan-karabakh/1693054>.

Diğer taraftan, 13 Mayıs'ta Bağımsız Devletler Topluluğu görüşmesinde konuşan Ermeni Dışişleri Bakanı Azerbaycanlı mevkidaşına, Karabağ ihtilafının çözümünün uzlaşma ilkesine dayanması gerektiğini belirtmiştir.³⁵ Azerbaycan Dışişleri Bakanı da kendisine,

“Ermenistan liderliğinin son açıklamaları göstermektedir ki Ermenistan tarafı çatışmanın barışçıl çözümü sürecinin yürürlüğe girmesine mani olmak için elinden geleni yapmaktadır ve böylece bölgesel istikrar ve güvenlik için yeni tehditler yaratmaktadır... müzakereler sonsuza kadar devam edemez ve güç kullanımının bir sonucu olarak meydana gelen durumun devam etmesine ve sürdürülmesine hizmet etmemelidir”³⁶

açıklamasında bulunarak cevap vermiştir.

Başbakan Paşinyan, 19 Haziran tarihinde başkanlık ettiği ve Ermenistan ile Karabağ'ın üst düzey güvenlik sorumlularının katıldığı bir toplantıda Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nı alışılmadık derecede sert ifadeler ile eleştirmiştir. Paşinyan Azerbaycan'ın, ihtilafın “bütün” taraflarını memnun edecek bir anlaşma yapma çağrısına cevap vermek yerine, maksimalist taleplere bağlı kaldığını iddia etmiştir.³⁷

AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları, 30 Haziran'da Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları arasında yapılan görüşmenin ardından bir açıklama yapmışlardır. Sahadaki göreceli istikrara övgüde bulunmuşlar ve çatışmayı tırmandırmaktan kaçınmak için tarafların sahip oldukları doğrudan iletişim hatlarını kullanmaya devam etmelerinden duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. İhtilafın askeri bir çözümünün olmadığını tekrarlamışlardır. Eşbaşkanlar ve bakanlar, Temmuz ayında bir ortak video konferansı düzenlemek ve en kısa sürede yüz yüze görüşmek konusunda anlaşmışlardır.³⁸

Azerbaycan televizyonuna 7 Temmuz'da verdiği bir röportajda, Azerbaycan Cumhurbaşkanı, eş başkanları sonuçsuz çabalarından dolayı eleştirmiş,

35 “The session of the Council of Foreign Ministers of the Commonwealth of Independent States was held in the video-conference format,” *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı*, 12 Mayıs 2020, https://www.mfa.am/en/press-releases/2020/05/12/CIS_Council_of_FMs/10263.

36 “No:103/20, Speech by the Mr. Elmar Mammadyarov, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan at the meeting of the Council of Foreign Ministers of the CIS through videoconferencing on May 12, 2020,” *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı*, 12 Mayıs 2020, <https://mfa.gov.az/en/news/6672/n>.

37 “Armenian, Azeri FMs Trade Accusations In Fresh Talks,” *Azatutyun*, 30 Haziran 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30699152.html>.

38 “Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group,” *AGİT*, 30 Haziran 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/455866>.

müzakere etmek için müzakere etmeyeceğini söylemiş ve formatlarında herhangi bir değişiklik olmaksızın sonuç alıcı müzakereler yapılmasını istemiştir.³⁹

12 Temmuz tarihinde Azerbaycan sınırındaki Tovuz bölgesindeki çatışmalar patlak vermiş, her iki taraf kayıplar vermiş ve karşı tarafı çatışmayı başlatmakla suçlamıştır. Minsk Grubu Eşbaşkanları tarafları ateşkese ve en kısa sürede sonuç alıcı görüşmelere devam etmeye çağırmıştır. 16 Temmuz'a kadar düzensiz atışlar devam etmiştir. Ermenistan'ın üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü 13 Temmuz için bir toplantı planlamış, ancak bu daha sonra ertelenmiştir. Rusya, Minsk Grubu üyelerine kışkırtıcı açıklamalar yapmaktan kaçınmaları çağrısında bulunmuştur.

AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları daha sonra 12-13 Temmuz tarihinde Ermenistan-Azerbaycan sınırında patlak veren silahlı çatışma konusunda aşağıdaki beyanatta bulunmuşlardır:

“Ermenistan ve Azerbaycan Savunma Bakanlıklarının yanı sıra diğer kaynakların raporlarına göre, 12-13 Temmuz tarihinde Ermenistan-Azerbaycan sınırında ateşkesin ciddi bir ihlali meydana gelmiştir, can kayıplarına sebep olmuştur. Her iki kuvvet tarafından da farklı kalibrelerde topların kullanıldığı raporlanmıştır.

Eş-Başkanlar ve AGİT Dönem Başkanı Özel Temsilcisi Andrzej Kasprzyk can kaybindan üzüntü duymakta, ölen ve yaralananların ailelerine başsağlığı dilemektedirler. Eşbaşkanlar ve AGİT Dönem Başkanı Özel Temsilcisi olayın başlangıcından bu yana Ermeni ve Azerbaycanlı yetkililerle doğrudan temas halinde olmuşlardır.

Taraflar birbirlerini çatışmayı başlatmakla suçlamışlardır. Minsk Grubu Eşbaşkanları son ateşkes ihlallerini kınamaktadırlar ve taraflara gerilimin daha fazla tırmanmasını engellemek için, ellerinde bulunan doğrudan iletişim hatlarını kullanmak dahil olmak üzere, bütün gerekli tedbirleri almaya çalışmaktadırlar.

Minsk Grubu Eşbaşkanları ayrıca taraflara en kısa sürede esasa yönelik müzakerelere devam etmeleri çağrısında bulunmakta, koşullar müsaade eder etmez AGİT gözlemcilerinin bölgeye dönmelerinin önemine vurgu yapmaktadırlar.⁴⁰”

39 “Aliyev Slams Karabakh Peace Process Mediators,” *MassisPost*, 7 Temmuz 2020, <https://massispost.com/2020/07/aliyev-slams-karabakh-peace-process-mediators/>.

40 “Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group,” *AGİT*, 13 Temmuz 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/457225>.

12-13 Temmuz çatışmaları, Dağlık Karabağ sınırına uzak bir noktada, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattına 15 kilometrelik bir mesafede, Ermenistan'ın askeri tahkimata girişmesi ve Azerbaycan'ın bunu tehdit olarak algılaması üzerine çıktığı cihetle, Dağlık Karabağ çatışmasının önüne geçmiştir. Diğer taraftan, Nisan 2016'da Dağlık Karabağ sınırında meydana gelen ve "dört gün savaşı" olarak adlandırılan çatışmadan sonraki ilk ve 26 yıllık bir ateşkes anlaşmasından sonraki en yoğun çatışmadır. Sahra topraklarının, havanların, insansız savaş uçaklarının kullanıldığı bu çatışmanın Dağlık Karabağ sorununa hala barışçı bir çözüm getirilememiş olmasıyla yakından bağlantılı olduğu da kuşku götürmemektedir. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov da bu bağlantıya açıkça işaret etmiştir. Lavrov, 21 Ağustos'ta basına verdiği bir mülakatta, "birçok sebebin yanı sıra, hala çözümlenememiş olan Dağlık Karabağ çatışmasının Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki son sınır çatışmasının temel sebebinin⁴¹" oluşturduğunu söylemiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 21 Temmuz'da bir Fransız televizyonuna verdiği mülakatta, çatışma Dağlık Karabağ sınırında olmamasına rağmen, Minsk Grubu eş-başkanlarının yardımı ile ateşkesin sağlanabildiğini teşekkürleriyle ifade etmiştir. Mülakatta Bakana şöyle bir soru yöneltilmiştir: "*Minsk Grubu eş-başkanlarından bahsettiniz ancak bir işe yaramadılar. Bütün bu görüşmeler bir sonuç vermedi. Neden bu müzakere formatını sürdürmek yerine başka bir şey yapılmıyor? Bugüne kadar bir işe yaramayan bir şeye neden devam ediliyor?*" Ermenistan Bakanı grubun bir işe yaramadığı görüşüne katılmadığını vurgulamış ve eş-başkanların çalışmalarına övgüler yağdırmıştır.⁴²

Başbakan Paşinyan da 14 Ağustos'ta katıldığı BBC *Hard Talk* programında Dağlık Karabağ konusunda soru ve eleştirilere muhatap olmuştur. Paşinyan kendisine yöneltilen; "*Son çatışmayı Azerbaycan'ın başlattığını söylediniz. Azerbaycan aksini söylüyor. Ancak açık olan bir şey var. Geçmişte durumu gerginleştiren birçok tahrik edici adım attınız. Örneğin geçen Ağustos'ta "Dağlık Karabağ'daki devlet Ermenistan'dır dediniz. Bu Azerbaycan'a yönelik açık bir tahrikti."* Şeklindeki soruya bir yanıt verememiş, Dağlık Karabağ'da Ermenilerin binlerce yıldır yaşamakta olduğunu iddia etmiştir.

41 "Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with Trud newspaper, published on August 21, 2020," *Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı*, 21 Ağustos 2020, https://www.mid.ru/en/diverse/-/asset_publisher/zwl2FuDbhJx9/content/interv-u-ministra-inostrannyh-del-rossii-s-v-lavrova-gazete-trud-opublikovannoe-21-avgusta-2020-goda?

42 "Interview of Zohrab Mnatsakanyan, Minister of Foreign Affairs of Armenia, to France 24," *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı*, 21 Temmuz 2020, https://www.mfa.am/en/interviews-articles-and-comments/2020/07/21/fm_france_24/10391.

Paşinyan'a yöneltilen bir diğer soru "*Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun çatışmaya ilişkin olarak aldığı, Ermeni silahlı kuvvetlerinin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından koşulsuz olarak geri çekilmesini talep eden kararlarını ihlal ediyorsunuz. Uluslararası hukuka göre askerleriniz işgalde bulunuyor ve siz de gidip bu topraklar bizim diyorsunuz. Açıkça, burada barış sağlamıyorsunuz.*" şeklinde olmuştur. Paşinyan buna da bir yanıt verememiş, geçmişte Azerbaycanlıların Ermenilere etnik temizlik uyguladığı iddialarını öne sürmüştür.

Daha sonraki soru Ermenistan'dan Dağlık Karabağ'a yol inşaatı hakkında olmuştur: "*Hükümetiniz Ermenistan'dan Dağlık Karabağ'a bir yol inşa etmektedir. Bu yol Azerbaycan topraklarından geçmektedir. Brüksel'de Kafkas işleri uzmanı AB parlamenterleri bu projeyi inceledi ve uluslararası hukuku ihlal ettiği tespitinde bulundu. Bu parlamenterlere göre, bu proje Dağlık Karabağ'ın yasa dışı işgaline güç verecektir. Bu yol inşaatını durduracak mısınız?*" şeklindeki soruya Paşinyan yanıt bulamamış, yol inşaatının Ermenistan Hükümeti tarafından üstlenmediğini beyan etmekle yetinmiştir.⁴³

Sonuç olarak, son sıcak çatışmanın dahi Ermenistan'ın işgalci ve tahrik edici politikalarından vazgeçmesi yönünde uyarıcı bir etki yaratmadığını, Minsk Grubu eş başkanlarının çözüme yönelik etkili bir adım atmaktan uzak olduklarını, dolayısıyla Ermenistan'ın tutumunu sürdürmesine cesaret verdiklerini, Minsk Grubu üyelerinden tek başına Türkiye'nin radikal bir çözüm iradesi gösterdiğini söylemek mümkündür.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Dönem içinde etkisini sürdüren COVID-19 salgını Ermenistan'ın dış temaslarını da ister istemez sınırlamış ve durgun geçecek bir dönem beklentisi yaratmıştır. Böyle bir ortamda yasa dışı işgalini güçlendirebilecek adımlar atabileceği izlenimini de vermiştir. Azerbaycan sınırında yeni bir tahkimata kalkışması sonucu ciddi bir çatışmaya yol açmış, arzu etmediği şekilde uluslararası camianın dikkatini tekrar üzerine çekmiştir.

Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın Holokost anma törenlerine katılmak üzere gittiği İsrail'de soykırım iddiaları ile Holokost'u özdeşleştirme çabalarına istediği desteği bulamadığı ve basında bu durumu eleştiren bir beyanda

43 BBC Hard Talk, "Nikol Pashinyan - Prime Minister of Armenia," *Youtube*, 14 Ağustos 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=d-mzKtQbwbM>.

bulunduğu hatırlanacaktır. Bu beyana karşı *Israel Hayom* gazetesinde, İsraili bir gazeteciden sert bir yorum yer almıştır. Yorumdan bazı alıntılar şu şekildedir:

“Eski Ermeni yetkililer, Garegin Njdeh takma adıyla Alman faşistlerine hizmet eden faşist cellat ve hain Garegin TerHarutyunyan’ın onuruna Erivan’ın merkezinde bir anıt dikti. Ne yazık ki, yeni Ermenistan hükümeti bu anıtı kaldırmadı. [...] Biz İsraililer, Yahudi karşıtı ve açıkça Nazi suç ortağı olan Njdeh’i anmak için Erivan’da üç yıl önce dikilen anıta nasıl tepki verebiliriz? [...]Artık gizli bir sır değildir ki faşizm ideolojisi, Nazi Almanya’sı ile yakinen birlikte çalışan Ermeni faşistleri ve Nazilerin yüceltilmesi Ermenistan’da devlet düzeyinde teşvik ediliyor. [...] Gerçekten, Ermenilerin faşist Njdeh’den başka anacak kahramanları yok mu? 44”

Çok yerinde olan bu soru övgü uyandırmayacak benzer başka gerçekleri de yansıtmaktadır. Erivan’ın merkezinde terörist ve katil oldukları bilinen başka kahraman anıtlarının bulunduğunu da kaydetmek gerekir.

Nisan ayında Rusya ile gaz fiyatlarından kaynaklanan açık bir görüş ayrılığı görülmüştür. Gazprom, Ermenistan için toptan satış fiyatını bin metreküp başına 150 dolardan 165 dolara çıkarmış⁴⁵, ki bu da Ermeni hane halkına 285 dolar olarak yansımıştır.⁴⁶ Petrol ve gaz fiyatları küresel olarak düşerken ve Avrupa’ya ihraç edilen gaz fiyatının 60 dolara kadar düşmesiyle, Ermenistan hükümetinin Rusya’nın Gazprom’una gönderdiği bir mektupta resmi olarak fiyat indirimi talep ettiği bildirilmiştir. Ayrıca Başbakan Paşinyan, büyük ölçüde Rus gazına bağımlı olan Belarus’u da bu çağrıya dâhil etmeye ve güç birliği oluşturmaya çalışmıştır. Bir telefon görüşmesinin ardından Paşinyan ve Belarus Cumhurbaşkanı, ülkeleri için belirlenen mevcut gaz fiyatlarının şişirilmiş olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardır. Paşinyan, 6 Nisan’da yaptığı telefon görüşmesinde konuyu Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin’e iletmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı konuyu ele almış ve bu şikâyetleri reddetmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, Rusya ile müttefik olan iki eski Sovyet devletinin Gazprom tarafından ayrıcalıklı muamele görme hakkına sahip olduğunu kabul ederken, bu ülkelerin sözleşmeden doğan

44 Arye Gut, “Glorifying fascism disrespects the memory of the Holocaust,” *Israel Hayom*, 16 Mayıs 2020, <https://www.israelhayom.com/opinions/glorifying-fascism-disrespects-the-memory-of-the-holocaust/>.

45 “Moscow Dismisses Complaints about Russian Gas Price for Armenia,” *Azatutyun*, 22 Nisan 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30570510.html>.

46 Arshaluys Mgdesyanyan, “Armenia and Russia Argue Over Gas Deal,” *IWPR*, 26 Mayıs 2020, <https://iwpr.net/global-voices/armenia-and-russia-argue-over-gas-deal>.

yükümlülüklerini yerine getirmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Rus Bakan, Rusya'nın Ermenistan için gaz fiyatına karar verirken müttefik ilişkilerini dikkate almaya devam edeceğine söz vermiş, ancak Ermenistan'ın da Rus-Ermeni ittifakına olan bağlılığını, Rusya Demiryolları (RZD) tarafından yönetilen Ermenistan demiryolu ağı başta olmak üzere, büyük Rus şirketlerine karşı başlatılan “uygunsuz” cezai takibatları bırakarak göstermesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁷

Rusya Dışişleri Bakanı'nın Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili kamuoyuna yaptığı açıklamalar da Ermeni yetkilileri zor durumda bırakmıştır. Alışılmadık bir şekilde, Dışişleri Bakanı ve ardından Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, Rusya Dışişleri Bakanı'nın “iddialarını” açıkça reddetmek zorunda kalmıştır.

Rusya ile ilişkilerin düzeyine ilişkin spekülasyonlar, İkinci Dünya Savaşı zaferinin 75. Yıl dönümünde Rusya Devlet Başkanı Putin'in bu vesileyle yaptığı telefon kutlamalarında Ermenistan'ı ihmal ettiği, ne Ermenistan başbakanını ne de Ermenistan cumhurbaşkanını aradığı basına yansıtıldığında yeniden gündeme gelmiştir. Ardından, Paşinyan'ın 24 Haziran'da törenlere katılma ziyaretinin iptali gelmiştir. Ermenistan tarafından iptal nedeni olarak COVID-19 salgını gösterilmiştir.⁴⁸ Ermenistan-Rusya ilişkilerinde kriz olmadığını açıklamak ise Ermenistan Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan'a düşmüştür. Mnatsakanyan, “*Ermenistan-Rusya ilişkileri köklü bir krize dayanmamaktadır, stratejik müttefik bir ortaklığa dayanmaktadır. Bu, her alanda bir bütün halinde işbirliğimizin temelidir. Bu ilişkilerde sorun olup olmadığına gelince cevap şu şekildedir: Sorunumuz yoksa ilişkimiz de yok. Pek çok sorunumuz var ama köklü bir sorunumuz veya krizimiz yok.*” diye ifade etmiştir.⁴⁹

25 Mayıs'ta Ermenistan Dışişleri Bakanlığı dış politikanın öncelikleri hakkında Başbakan için bir rapor hazırlamıştır.⁵⁰ Başlıca konular arasında Dağlık Karabağ barış süreci, “Ermeni Soykırımı”nın uluslararası tanınması ve kınanması, insanlığa karşı suçların önlenmesi, insan haklarının

47 “Moscow Dismisses Complaints about Russian Gas Price for Armenia,” *Azatutyun*, 22 Nisan 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30570510.html>.

48 Siranush Ghazanchyan, “Pashinyan tells Putin he won't be able to attend Victory Parade on June 24,” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 19 Haziran 2020, <https://en.armradio.am/2020/06/19/pashinyan-tells-putin-hewont-be-able-to-attend-victory-parade-on-june-24/>.

49 “Zohrab Mnatsakanyan: There is no crisis in Armenia-Russia relations,” *Media Max*, 11 Haziran 2020, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/38100/>.

50 “Foreign Affairs Ministry submits annual performance report,” *Ermenistan Başbakanlık Ofisi*, 25 Mayıs 2020, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2020/05/25/NikolPashinyan-meeting/>.

korunmasının teşviki, ikili ve çok taraflı platformlarda işbirliğinin geliştirilmesi, Gürcistan, ABD, AB, Fransa ve Almanya dâhil Avrupa kıtası, İran ve farklı bölgelerdeki diğer ülkeler ile ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan adımlar olmuştur. Ermenistan-Yunanistan-Güney Kıbrıs Rum Yönetimi işbirliğinin üçlü formatının oluşturulması özellikle vurgulanmıştır.

İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile 28 Nisan'da yaptığı telefon görüşmesine dikkat çeken Paşinyan, "Ülkelerimiz arasındaki ilişkiler çok iyi. Dinamik olarak geliyor." demiştir. Ermenistan hükümeti, Ermenistan'ı İran'a bağlayan üçüncü bir enerji nakil hattının inşaatının yılsonuna kadar tamamlanacağını ummaktadır. Yüksek gerilim hattının, Erivan'dan İran sınırına kadar yaklaşık 280 kilometreye kadar uzanacağı belirtilmiştir.⁵¹

Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü'nün 14 Nisan'da düzenlediği basın toplantısında Çin'in Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusundaki tutumuna ilişkin açıklaması, Çin'in bölgeye olan ilgisinin bir göstergesi olmuştur.⁵²

Beyrut'ta 4 Ağustos'ta meydana gelen patlama özellikle Lübnan'daki Ermeni diasporasını da etkilemiştir. Duruma bigâne kalmadığını göstermek bakımından Ermenistan hızla yardım girişimlerini duyurmuştur. Maddi yardım olanakları sınırlı olduğundan, hem gündemde kalmak, hem de bu felaketten siyasi pay çıkartmak, Dağlık Karabağ'ın demografik yapısını daha da değiştirmek üzere, Lübnan Ermenilerine Dağlık Karabağ'da yerleşmeleri için toprak ve ev desteği verme vadinde bulunmuşlardır. Yardımın sadece Ermeni'leri kapsamı Lübnan kamuoyunda eleştirilere yol açınca, Lübnan'a giden Ermenistan Diaspora İşleri Yüksek Komiseri, sadece Ermenilerin değil, "Hristiyan Araplardan, Asurilerden, Ermenistan için ulusal güvenlik tehlikesi oluşturmayan ve Ermenistan'a kolaylıkla entegre edilebilen milliyetler" in de alınabileceğini söylemiştir. Komiserin bu açıklaması dünya çapında Ermeni çevrelerinde büyük tartışma yaratmış ve şiddetle eleştirilmiştir. Amerika'dan transfer Yüksek Komiser'in, kendisi de Ermeni olmakla beraber, Ermenistan'ın tarihi genlerinde bulunan, iliklerine işlemiş ırkçı ve dinci yapısının bilincinde olmadığı bu olayla görülmüştür.

Belarus'ta 9 Ağustos'ta yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleri ardından başlayan protesto gösterileri Ermenistan'da, gerek yönetim gerek kamuoyu tarafından

51 "Armenia Hopes To Complete Energy Project With Iran In 2020," *Azattyun*, 7 Mayıs 2020, <https://www.azattyun.am/a/30599554.html>.

52 "Foreign Ministry Spokesperson Zhao Lijian's Regular Press Conference on April 14, 2020," *Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 14 Nisan 2020, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/t1769716.shtml.

yakından izlenmekte, Ermenistan'ın 2018 “kadife devrimi” ile çağrışımlar yapılmaktadır. Bu ilişkilendirme Dış İlişkiler Avrupa Konseyi eşbaşkanı Carl Bildt tarafından da yapılmış, Belarus'un geleceği için “Ermenistan modeli”nin düşünülebileceğini söylemiştir. Bunu, demokratik bir dönüşüm, Rusya ile güvenlik bağları, Avrasya ekonomik Birliği üyeliği, AB ile doğu ortaklığı bağı olarak tanımlamıştır.

Başbakan Paşinyan, BBC *Hard Talk* programında Ermenistan'ın Rusya, AB, ABD ve İran ile iyi düzeyde ilişkileri olduğunu vurgulayarak dış ilişkilerini şöyle özetlemiştir: “Rusya güvenlik alanında Ermenistan'ın stratejik ortağıdır. Bir ekonomik birlik olan Avrasya Ekonomik Birliğinin üyesiyiz. Bunun yanı sıra Avrupa Birliği ile kapsamlı ve geliştirilmiş ortaklık anlaşmamız var. Avrupa Birliği reform gündemimizin uygulanmasındaki temel ortağımızdır. NATO ile etkili bir işbirliği içindeyiz. Afganistan, Lübnan, Kosova, Mali barış gücü kuvvetlerine katılıyoruz. ABD ile de etkili askeri işbirliğimiz bulunmaktadır.”

15 Ağustos'ta Ermenistan Dışişleri Bakanının Yunanistan ve GKRY'li mevkidaşlarıyla telefon görüşmesi yaptığı basında yer almıştır. Oluşturdukları üçlü formatın gereğini yerine getirecek biçimde, Ege ve Doğu Akdeniz'de “Türkiyenin tahrik ettiği eylemlerden dolayı” ağırlaşan durumu ve son gelişmeleri ele almışlar ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Ermenistan'ın Yunanistan'a ve GKRY'ye koşulsuz desteğini vadedmiştir.

4. Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Dönem içinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Ermenistan'ın Yunanistan ve Güney Kıbrıs Yönetimi ile oluşturduğu Türkiye karşıtı cephede aktif ve saldırgan biçimde yer alması, Türkiye'nin de Ermenistan'a karşı Azerbaycan'a verdiği güçlü destek ile kötünün de ötesinde bir görünüm kazanmıştır.

ABD Kongresinde alınan kararlar ve kamuoyunda yankı bulan Türkiye karşıtı propaganda ABD'deki Ermeni örgütlerini cesaretlendirmiş ve daha fütursuz hareke teşvik etmiştir. Bu bir örgütlenmelerden biri olan Amerika Ermeni Milli Komitesi (ANCA) da, Azerbaycan'ın tarihi Şuşa şehrinin işgal yıldönümü olan “Shuhi Kurtuluş Günü”nde bu amaçla bir mesaj verecek kadar cüretkâr davranmıştır.⁵³

53 “ANCA-Eastern Region Celebrates 28th Anniversary of the Liberation of Shushi,” *Armenian Weekly*, 12 Mayıs 2020, <https://armenianweekly.com/2020/05/12/anca-eastern-region-celebrates-28th-anniversary-of-the-liberation-of-shushi/>.

Böyle bir ortam içinde, Los Angeles Başkonsolosunu katleden Ermeni terörist Sasunyan'ın şartlı tahliye kararının sonucu merakla izlenen bir konu olmuştur. Kaliforniya Valisi, 26 Mayıs'ta şartlı tahliye kurulunun kararını reddetmiş, Türk Dışişleri Bakanlığı da bu kararı şu açıklamayla memnuniyetle karşılamıştır:

“Los Angeles Başkonsolosumuz Kemal Arıkan'ın 28 Ocak 1982 tarihinde şehit olduğu terör saldırısını Hampig Sasunyan ve Krikor Saliba, Ermeni terör örgütü adına düzenlemiş, yakalanan Hampig Sasunyan yargılanmış ve afsız ömür boyu hapis cezasına çaptırılmıştır. Firar eden diğer terörist Krikor Saliba'nın ise 1982 yılında Lübnan iç savaşında öldüğü iddia edilmiştir.

Terörist Sasunyan, ABD yasalarını zorlamak niyetiyle, şartlı salıverilme hakkından yararlanmak üzere 2019 yılında bir kez daha başvuru yapmıştır. 27 Aralık 2019 tarihinde görülen şartlı tahliye duruşmasında, Sasunyan'ın şartlı tahliyeye uygunluğuna karar verilmiştir.

Bu kararın uygulanmaması yönündeki beklentimiz, gerekçeleriyle birlikte ilgili ABD makamlarının dikkatine getirilmiştir. Kaliforniya Valiliği, 26 Mayıs 2020 tarihli nihai kararında şartlı tahliye talebinin uygunluğu kararını reddetmiştir.

Terörist Sasunyan'ın alçakça işlediği ve mahkûmiyeti süresince hiçbir pişmanlık emaresi sergilemediği bu cinayet hastalıklı ve çarpık bir ideolojinin korkunç boyutlarını ortaya koyan bir suç olarak asla unutulmayacaktır.

Dünyadaki nefret söyleminin ve aşırıcılığın vardığı son nokta olan terörün cezasız kalmayacağını bir kez daha gösteren bu karar memnuniyetle karşılanmıştır.

Bu vesileyle şehit diplomatımız Kemal Arıkan'ı ve terör kurbanı tüm şehitlerimizi bir kez daha saygı ve rahmetle anıyoruz.⁵⁴”

Merakla izlenen bir diğer konu, ABD Başkanlarının 24 Nisan Ermenileri Anma Günü'nde mutadan yaptıkları açıklama olmuştur. Başkan Trump bu yıl şu açıklamayı yapmıştır:

54 “No: 107, 27 Mayıs 2020, Los Angeles Başkonsolosumuz Kemal Arıkan'ın Şehit Olduğu Terör Saldırısından Hükümlü Terörist Hampig Sasunyan'ın Şartlı Tahliye Talebinin Reddedilmesi Hk.,” Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 27 Mayıs 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-107_-kemal-arikan-in-sehit-oldugu-teror-saldirisi-hukumusunun-karari-hk.tr.mfa.

“Bugün, küresel toplum gibi biz de 20. yüzyılın en kötü kitlesel mezalimlerinden biri olan Meds Yeghern’de (Büyük Felaket) hayatını kaybedenlerin anısını yad ediyoruz. Bir buçuk milyon Ermeni, 1915’ten başlayarak Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında yerlerinden edilmiş, katledilmiş ya da ölüm yürüyüşüne maruz bırakılmıştır. Bu anma gününde, yaşananlardan dolayı acı çekenleri ve hayatını kaybedenleri saygıyla anıyor; daha insani ve barışçıl bir dünya yaratma taahhüdümüzü yineliyoruz.

Her yıl 24 Nisan’da Amerikan ve Ermeni halkları arasındaki güçlü ve sağlam bağları derinlemesine düşünme imkânı buluyoruz. Çığır açıcı bir girişim olarak 1915 yılında kurulan ve Ermeni mültecilere kritik öneme sahip insani destek sağlayan Ermenilere ve Suriyelilere Yönelik Amerikan Yardım Heyeti’nin kurucularıyla gurur duyuyor; evlerinden edilen Ermenilere yardımcı olmak için katkı sağlayan ya da gönüllü olarak faaliyet gösteren binlerce Amerikalıya şükranlarımızı sunuyoruz.

Bu günde, Ermeni halkının trajedi karşısında gösterdiği metanet ve dirence tanıklık ediyoruz. Aralarında madalyalı askerlerin, topluma mal olmuş sanatçıların, meşhur mimarların ve başarılı iş insanlarının bulunduğu birçok Ermeni’nin zengin kültürlerini vatanımıza getirerek ülkemize katkı sunmasından dolayı kendimizi şanslı addediyoruz.

Ermenilerin ve Türklerin acılı geçmişlerini kabullenme ve geçmişleriyle hesaplaşma yönündeki çabalarını da memnuniyetle karşılıyoruz. Bu vesileyle, acı çekenleri ve hayatını kaybedenleri hatırlamanın bizim için bir yükümlülük olduğuna inanıyor; dünyanın dört bir köşesindeki savunmasız dini ve etnik azınlıkları koruma taahhüdümüzü bir kez daha teyit ediyoruz.⁵⁵”

Ermeni anlatısı lehinde taraflı ve önyargılı olan bu açıklama, yine de Ermeni çevrelerini memnun etmemiş, Başkan’ın geleneksel çizgiyi izlediğinden ve geçmiş olayları “soykırım” olarak nitelendirmekten kaçındığından şikâyet edilmiştir. Dolayısıyla, Ermeni kuruluşları ABD Temsilciler Meclisi Başkanı ile Başkan adayı Biden’in kendi söylemleri doğrultusundaki ifadelerine daha çok odaklanmıştır. Kanada Başbakanı da Ermeni anlatısını benimsediği için hoşnutlukla karşılanmıştır.

55 “Statement by the President on Armenian Remembrance Day,” *The US White House*, 24 Nisan 2020, <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/statement-president-armenian-remembrance-day/>.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Başkan Trump'ın mesajına şu açıklamayla cevap vermiştir:

“ABD Başkanı Trump’ın 1915 olaylarına ilişkin 24 Nisan 2020 tarihli açıklaması Ermenilerin dogma haline getirmeye çalıştıkları subjektif anlattığı temel almaktadır.

İç siyasi mülhazalarla yapılan bu açıklamanın bizim için hiçbir geçerliliği yoktur. Açıklamada serdedilen iddiaları reddediyoruz.

Bu açıklamada, aynı dönemde Ermeni isyancılarca katledilen 500 binden fazla Müslümanın acılarının ısrarla görmezden gelindiğini müşahade ediyoruz. Adalet ve hakkaniyetten yoksun bu anlayışın artık değişmesi gereklidir.

1915 olayları konusunda bir Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerimiz halen geçerlidir. Bu Komisyon kurulduğu takdirde gerçeklerin gün yüzüne çıkacağına inanıyoruz.

Bu öneriyi gündemden düşürmeye yeltenenler ise 1915 olaylarındaki sorumluluklarını unutturmak isteyen radikal Ermenilerdir. ABD yönetimi artık bu gerçeği görmeli ve ona göre hareket etmelidir.

Bu vesileyle, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılış sürecinde hayatını kaybeden Müslüman, Hristiyan, Yahudi tüm sivil Osmanlı milletlerini saygıyla anıyoruz.⁵⁶”

Ermeni kuruluşları, bu yıldönümü münasebetiyle, küresel düzeyde yayınlanan bütün lehte, uygun, olumlu mesajları derlemek için özenli araştırma yapmıştır. Bu bağlamda Fransa Cumhurbaşkanı, Fransa Başbakanı, Paris Belediye Başkanı, Lübnan Cumhurbaşkanı öne çıkmıştır. Öte yandan, Ermeni anlatısının çökmekte olduğuna dair işaretler görülmüştür. Yakın zamandaki bir örnek Ukrayna'nın resmi duruşudur. Ukrayna'da devlet organlarının temsilcilerinin anma etkinliklerine katılmamaları ve “Ermeni soykırımı” ifadesini kullanmamaları istenmiştir.⁵⁷ Ayrıca Avrupa Birliği'nin tutumu konusunda açık bir hayal kırıklığı yaşanmıştır. Ermenistan'daki AB misyonu,

56 “No: 90, 24 Nisan 2020, Abd Başkanı Donald Trump’ın 1915 Olaylarına İlişkin Açıklaması Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-90_-abd-baskaninin-bindokuzyuz-onbes-olaylarina-iliskin-aciklamasi-hk.tr.mfa.

57 “Ukraine bans all events related to so-called Armenian genocide,” Trend News Agency, 24 Nisan 2020, <https://en.trend.az/world/other/3228543.html>.

geçmiş yıllardan farklı olarak “Ermeni soykırımı” terimini kullanmaktan kaçındığı ve bu kez “trajik olaylara” atıfta bulunduğu için eleştirilmiştir.

Başbakan Paşinyan, “Ermeni soykırımını” tanıyan ve kınayan tüm devletlere teşekkür etmiştir ve şu ifadelerde bulunmuştur: “Ermeni halkı sadece çok büyük insan kayıplarına uğramadı, tehcir ve kültürel bir soykırıma maruz kaldı. Manevi ve dini mirasın kaybı telafi edilemezdi; maddi hasarı çok büyüktü.⁵⁸”

Dışişleri Bakanı da aynı derecede saldırgan ifadelerde bulunmuştur:

“Türkiye’nin sürekli olarak ‘Ermeni soykırımını’ inkâr etmesi ve meşrulaştırması, Ermenistan’a uygulanan abluka ve Dağlık Karabağ çatışması bağlamında Ermeni karşıtı açık pozisyon, Ermenistan Cumhuriyeti’nin güvenliğini ve ‘Ermeni soykırımı’ kurbanlarının torunlarını tehdit etmektedir.⁵⁹”

Bakan Kamu Televizyonu’na verdiği bir röportajda bu görüşlerini genişletmiştir:

“Politikadaki herhangi bir adım, soğukkanlı ve dengeli bir hesaplamanın sonucu olmalıdır ve bu ilişkiler için esaslarımızdır. Adaletin reddedildiği koşullarda yaşadığımız gerçeğinin yanında, Türkiye sorunu daha da derinleştiren başka adımlar da atmaktadır - bu adımlar kapalı sınırlar ve Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan’a koşulsuz desteği içermektedir. Bütün bu etkenler bizim için bir tehdittir ve bu tehdide bir devletin yapması gereken şekilde yanıt veriyoruz - ulusal güvenliğimizi soğukkanlı ve dengeli hesaplamalarla sağlıyoruz.⁶⁰”

ABD’de etkin bir faaliyet alanı olan, radikal, militan, terör bağlantılı Ermeni Devrimci Federasyonu da (EDF) veya Taşnaksütyun Ermeni gençliğine bir çağrı yapmıştır. Türkiye’yi hedef alarak, “Osmanlı İmparatorluğu’nun halefi Türkiye, Ermeni halkının yorulmak bilmeyen mücadelesi ve özellikle Ermeni gençliğinin özverisi sayesinde ‘Ermeni soykırımı’nın sorumluluğundan

58 “PM Pashinyan expresses gratitude to all states which recognized Armenian Genocide,” *ArmenPress*, 24 Nisan 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1013265.html>.

59 “Statement of the Foreign Ministry of Armenia on the 105th anniversary of the Armenian Genocide,” *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı*, 23 Nisan 2020, https://www.mfa.am/en/interviews-articles-and-comments/2020/04/23/genocide105_statement/10229.

60 “FM Mnatsakanyan presents Armenia’s approaches in relations with Turkey,” *ArmenPress*, 25 Nisan 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1013430.html>.

kaçamamıştır (...) Batı Ermenistan'ın sadece tarihi anavatan olmadığı, ayrıca özgülleştirilmesi gereken işgal edilmiş topraklar olduğu EDF'nin gençliğinin inancı olmaya devam etmektedir" açıklamasında bulunmuştur.⁶¹

Cumhurbaşkanı Erdoğan 4 Mayıs'ta TV konuşmasında Türk karşıtı "Yunan ve Ermeni lobileri" ne atıfta bulunmuştur. "Akdeniz'deki Kıbrıs'taki Ege'deki haklarımızı ve çıkarlarımızı korumayı sonuna kadar sürdüreceğiz. Meydanı FETÖ'den PKK'ya Ermeni ve Rum lobilerinden Körfez kaynakları husumet odaklarına kadar şer güçlerin hiçbirine bırakmayacağız." demiştir.⁶² Cumhurbaşkanı'nın bu sözleri Ermeni basınında çokça alıntılanmış ve eleştirilmiştir.

Türk Cumhurbaşkanı'nın sözlerini haklı çıkarırmışçasına, Ermenistan, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) bir Türk diplomatın Genel Kurul Başkanı pozisyonuna seçilmesini engellemek için Birleşmiş Milletler'de bir ortak girişimde bulunmuş ve geleneksel sessizlik usulünü bozmuşlardır. Buna rağmen, bu üçlüyü hayal kırıklığına uğratabilecek şekilde, Türk aday mevcut olan ve oy kullanan 178 BM üyesinin oybirliğiyle seçilmiştir.⁶³

Türkiye Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu, 16 Haziran'da, radikal Ermeni çevreleri tarafından yapılan asılsız ve Türkiye karşıtı suçlamalara ve tarihi olayların çarpıtılmasına nasıl yanıt verileceğini görüşmek üzere bir toplantı düzenlemiştir.⁶⁴ Ermeni hükümeti bu görüşmeden rahatsız olmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü şunları söylemiştir:

"Türkiye Cumhurbaşkanı'nın 'Ermeni soykırımını' meşrulaştıran ve kurbanlarına hakaret eden açıklamaları yeni değildir ve o ülkedeki Ermenilere yönelik yabancı düşmanlığı atmosferinin sürdürülmesinde ve güçlendirilmesinde etkisi olan nefret söyleminin tezahürüdür. 'Ermeni soykırımını' tanıma ve kınama meselesi Ermeni-Türk

61 "An Appeal to Armenian Youth," *The Armenian Weekly*, 22 Nisan 2020, <https://armenianweekly.com/2020/04/22/an-appeal-to-armenian-youth/>

62 "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kabine Toplantısı'nın ardından konuştu," *Haberler.com*, 11 Mayıs 2020, <https://www.haberler.com/cumhurbaskani-erdogan-kabine-toplantisi-nin-13212615-haberi/>

63 Tutku Dilaver, "The Opposition Against Turkey in The Election of The President of Un General Assembly," *Center for Eurasian Studies (AVİM)*, Yorum No: 2020/18, 26 Haziran 2020, <https://avim.org.tr/en/Yorum/THE-OPPOSITION-AGAINST-TURKEY-IN-THE-ELECTION-OF-THE-PRESIDENT-OF-UN-GENERAL-ASSEMBLY>

64 "Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu, Cumhurbaşkanı Erdoğan başkanlığında toplandı," *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 16 Haziran 2020, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskanligi-yuksek-istisare-kurulu-cumhurbaskani-erdogan-baskanliginda-toplandi-16-06-2020>

meselesi değildir. Bu Türkiye'nin ve uluslararası toplumun sorunudur...⁶⁵

Bu toplantıyla ilgili olarak, diasporanın parçası olmayan, ülkenin yerlisi ve tüm haklara sahip vatandaşları olan Türkiye'deki Ermeni kökenli Türk vatandaşlarını kışkırtmak için nefret söylemine başvurulmuş tahrike yönelik açık girişimler olmuştur.

Ayasofya'nın müze statüsünün iptali ve cami olarak ibadete açılması kararı Ermeni ve Rum örgütlerinin protesto etmek için el ele verdiği bir diğer konu olmuştur. Kararı destekleyen ve Ayasofya'nın ibadet yeri olması çağrısında bulunan⁶⁶ İstanbul Ermeni Patriğine de aşağılayıcı yorumlarda bulunulmuştur.

Cumhurbaşkanı Sarkisyan, 6 Temmuz'da Ermenistan-Türkiye sınırını ziyaret etmiş, Ermenistan ile Rusya arasındaki 1992 anlaşmasına göre Ermenistan'ın Türkiye ve İran ile olan devlet sınırını koruyan ve kontrol eden Rus sınır birlikleriyle görüşmüştür. Cumhurbaşkanı Sarkisyan, bu vesileyle, devlet sınırında dalgalanan Rusya ve Ermenistan'ın devlet bayraklarının "karşılıklı güvene dayalı dost ve müttefik ilişkilerinin sembolü" olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷

Ermenistan-Azerbaycan sınırında 12-13 Temmuz'da patlak veren çatışmalar ve Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği güçlü destek ilişkilerde bir söz düellosuna yol açmıştır.

Türk Dışişleri Bakanlığı 12 Temmuz'da Ermeni saldırısını kınayan bir açıklama yapmıştır. Açıklamanın metni aşağıdadır:

"Ermeni silahlı unsurlarının Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine gerçekleştirdiği saldırıyı şiddetle kınıyoruz. Hayatını kaybeden Azerbaycanlı şehitler için dost ve kardeş Azerbaycan halkına ve Hükümetine başsağlığı, yaralılara acil şifalar diliyoruz.

65 "Comment by Foreign Ministry Spokesperson Anna Naghdalyan on the Session of Supreme Advisory Council Under the Turkish President's Office," *HyeTert*, 18 Haziran 2020, <https://hyetert.org/2020/06/18/comment-by-foreign-ministry-spokesperson-anna-naghdalyan-on-the-session-of-supreme-advisory-council-under-the-turkish-presidents-office/>.

66 Semra Orkan, "Türkiye Ermenileri Patriği Maşalyan'dan 'Ayasofya' açıklaması," *Anadolu Ajansı*, 13 Haziran 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-ermenileri-patrigi-masalyandan-ayasofya-aciklamasi/1875985>.

67 "President Armen Sarkissian Visits Armenian-Turkish Border and Meets With Russian Troops Detachment," *MassisPost*, 6 Temmuz 2020, <https://massispost.com/2020/07/president-armen-sarkissian-visits-armenian-turkish-border-and-meets-with-russian-troops-detachment/>.

Ermenistan'ın saldırgan milliyetçilik anlayışının yeni bir tezahürü olan bu eylemin Azerbaycan tarafından püskürtülmüş olması, saldırganlığın karşılıksız bırakılmayacağı somut bir göstergesi olmuştur.

Ermenistan'ın uluslararası toplumun dikkatini Azerbaycan toprağı Yukarı Karabağ ve çevresinde yıllardır sürdürdüğü hukuk dışı işgalden başka yerlere çekmek ve ihtilafa yeni boyutlar kazandırarak siyasi çözümün önünü tıkamak için başvurduğu bu teşebbüsler sonuçsuz kalmaya mahkûmdur.

Ermeni tarafı bu tür tehlikeli taktiklerden vazgeçmeli, aklıselim ve hukukun yolunu seçmelidir. Kendi kapasitesini aşan emeller uğrunda maceraperestliğe soyunmak, Ermenistan'ın muhakeme zaaflarını ortaya koymakta, bölgemizdeki barış ve istikrarın önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır.

Ermenistan'ın saldırganlığını örtme çabasının uluslararası camia tarafından da hiçbir şekilde kabul görmemesini temenni ediyoruz.

Türkiye, toprak bütünlüğünü koruma mücadelesinde tüm imkânlarıyla Azerbaycan'ın yanında yer almaya devam edecektir.⁶⁸

13 Temmuz'da Ermenistan Dışişleri Bakanlığı şu açıklamayla cevap vermiştir:

"12 Temmuz tarihinde, Türkiye Dışişleri Bakanlığı bir beyanatta bulunmuştur. Burada Türk tarafı Azerbaycan'a koşulsuz desteğini sunmakla kalmamış, adeta Azerbaycan'ın Ermeni-Azeri sınırında güç kullanımını savunarak, ayrıca tamamen yanlış ve yanıltıcı bilgi yaymıştır.

Türkiye'nin bu kışkırtıcı tavrı ve Ermenistan'a yönelik asılsız suçlamaları, bu ülkenin AGİT Minsk Grubu üyesi olarak değil, Dağlık Karabağ sorununun içinde yer alan bir taraf olarak hareket ettiğinin kanıtıdır. Bu gerçek, Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili konularda uluslararası çerçevede ve özellikle AGİT çerçevesinde herhangi bir rol oynamasını daha da imkânsız hale getirmektedir.

Türkiye'nin komşu bölgelerindeki ihtilaflara müdahale etme girişimleri bunun nedenle güvenlik ve istikrarı hâlihazırda baltalamıştır.

68 "No: 149, 12 Temmuz 2020, Azerbaycan'a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.," T.C. Dışişleri Bakanlığı, 12 Temmuz 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa.

Türkiye'nin bölgemizde istikrarsızlığı kışkırtma girişimlerini şiddetle kınıyoruz ve Ermenistan'ın uluslararası ve bölgesel güvenliği sürdürmek ve güçlendirmek için sürekli çalışmaya devam edeceğini, bu amaçla uluslararası ortaklarla yakın işbirliği yapacağını teyit ediyoruz.⁶⁹

Türkiye'nin Azerbaycan ile güçlü dayanışması karşısında, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 15 Temmuz'da şu ek açıklamayı yapmıştır:

“12 Temmuz tarihinde, Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin Ermenistan Cumhuriyeti'nin Tovuz bölgesi yönündeki saldırısını takiben, Türkiye liderliği, Cumhurbaşkanı, Dışişleri Bakanı ve Savunma Bakanı dâhil olmak üzere, birtakım resmi beyanatta bulunmuştur.

Bu açıklamalar sadece Azerbaycan'a kayıtsız şartsız destek taahhüdünü içermekle kalmamakta, aynı zamanda Türkiye Cumhurbaşkanı'nın diğer yetkililerle birlikte Türkiye'nin bölgedeki “tarihi misyonuna” atıfta bulunarak gerçekleştirmeye çalıştığı Güney Kafkasya'ya yönelik açık bölgesel emelleri de ortaya koymaktadır.

Tarihi misyonunu ve etnik veya dini bağlantılarını yürürlüğe sokarak, Türkiye bazı komşu bölgelerindeki (Orta Doğu, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika) vaziyeti hâlihazırda istikrarsızlaştırmış, bu bölgelerin halklarına ölçülemez ızdıraba sebep olmuştur.

21'inci yüzyılda Türkiye'nin bölgemizdeki politikasını hısumluk geleneği, Ermeni Soykırımı'nın meşrulaştırılması ve bu suçun cezası kalmaması üzerine kurduğu dikkate değerdir.

Türkiye'nin kışkırtıcı ve önyargılı duruşu, Dağlık Karabağ sorununun barışçıl çözümüne ciddi şekilde zarar vermekte ve Türkiye'nin çatışmayla ilgili en başta AGİT çerçevesinde, hiçbir uluslararası sürece dâhil olamayacağını kanıtlamaktadır.

Yaklaşımlarıyla Türkiye, Ermenistan ve bölge için bir güvenlik tehdididir ve buna karşı koymak için geniş bölgesel ve uluslararası işbirliğine ihtiyaç bulunmaktadır.⁷⁰

69 “Statement by the Foreign Ministry of Armenia on the statement of the Turkish Foreign Ministry,” *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Temmuz 2020, https://www.mfa.am/en/interviews-articles-and-comments/2020/07/13/MFA_Statement_Turkey/10361.

70 “Statement by the Foreign Ministry of Armenia on the recent statements by Turkey,” *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 15 Temmuz 2020, <https://www.mfa.am/en/interviews-articlesand-comments/2020/07/15/armmfa-statement/10373>.

Türkiye'nin yanıtı 22 Temmuz'daki Milli Güvenlik Kurulu' toplantısı sonrası yapılan açıklama ile gelmiştir:

“Azerbaycan topraklarındaki gayrimeşru işgalini yıllardır sürdüren Ermenistan'ın barışı bozan ve uluslararası hukuku hiçe sayan saldırganlığı şiddetle kınanmıştır.

Ermenistan'ın mütecaviz tutumunu sonlandırması ve işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarını terk etmesi gerektiği; Türk milletinin, kardeş Azerbaycan'ın haklı davasında alacağı her türlü karara sahip çıkacağı hatırlatılmıştır.⁷¹”

Ermenistan Dışişleri Bakanı 21 Temmuz'da bir Fransız televizyonundaki mülakatında Türkiye'ye de şu sözlerle sataşmıştır: “Türkiye'ye gelince, özellikle endişe vericidir zira Türkiye'nin diğer komşu bölgelerde istikrarsızlaştırıcı rolünü gözlemliyoruz-doğu Akdeniz, kuzey Afrika, Orta Doğu. Şimdi gördüğümüz bu istikrarsızlığı bölgemize, güney Kafkaslara ihraç etme girişimidir. Bu girişim bir de Türkiye'nin güney Kafkaslarda “tarihi misyonu” kavramı ile takdim edilmektedir. Ermenistan için bu “tarihi misyon” geçen yüzyılın başlarındaki Ermeni soykırımının acı anılarını hatırlatmaktadır. Tabiatıyla bundan ciddi endişe duyuyoruz. Aynı zamanda görüyoruz ki, Ermenilere karşı yapılan mezalimin cezasız kalması Türkiye'nin güney Kafkaslarda kararlı rol üstlenme iddiasının nedenidir.⁷²”

Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir milletvekilinin Türkiye'nin tutumunu eleştiren beyanına ve sekiz sorusuna 22 Temmuz Ermeni basınında geniş yer verilmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği güçlü destek de Ermenistan basınında kapsamlı değerlendirmelere ve yorumlara neden olmuştur. Diğer taraftan, TBMM Başkanı “Ermenistan'ın emellerini gerçekleştirmesine müsaade etmeyeceğiz⁷³” başlıklı bir açıklamasıyla Türkiye'nin kararlılığını bir kez daha vurgulamıştır.

Ermenistan'dan Türkiye'ye diğer bir konuda sataşma 10 Ağustos'ta, kadük Sevr anlaşmasının 100. Yıldönümünde Başbakan Paşinyan'ın Ermenistan Bilimler Akademisindeki konuşmasında yapılmıştır. Ermenistan'ın revizyonist ve yayılmacı emellerini günümüze taşıyan ve Türkiye karşıtı

71 “22 Temmuz 2020 Tarihli Toplantı,” *Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği*, 22 Temmuz 2020, <https://www.mgk.gov.tr/index.php/22-temmuz-2020-tarihli-toplanti>.

72 “Interview of Zohrab Mnatsakanyan, Minister of Foreign Affairs of Armenia, to France 24.

73 “Ermenistan'ın emellerini gerçekleştirmesine müsaade etmeyeceğiz,” *TRT Haber*, 3 Ağustos 2020, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/tbmm-baskani-sentop-ermenistanin-emellerini-gerceklestirmesine-musaade-etmeyecegiz-506453.html>.

Ermeni iddialarını bir kere daha gündeme getiren konuşması ile Paşinyan kuşkusuz çarpık, aşırı, radikal Ermeni söyleminin yanında yer almıştır. Nitekim Birinci Dünya savaşı öncesi ve sırasında Osmanlı tebaası Ermenilerin kışkırtılmasında ve terör eylemlerinde başrolü oynayan üç parti, Hınçak, Taşnaksüyun ve Ramgavar aynı gün, aynı doğrultuda ortak bir bildiri yayınlamıştır. Keza Ermenistan'ın on siyasi partisi, benzer ayrı bir ortak bildiri ile kervana katılmıştır.

Türkiye'nin tepkisi gecikmemiş, Dışişleri Bakanlığı 10 Ağustos'ta şu açıklamayı yapmıştır:

“Birinci Dünya Savaşı sonunda vatanımızı parçalayarak, bağımsızlık ve egemenliğimizi sona erdirmeyi amaçlayan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması, işgal ve imha planlarınınun hayasızca ortaya konduğu bir ibret vesikasıdır.

Yüce Türk milleti kahramanca yürüttüğü Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 24 Temmuz 1923 tarihinde imzaladığı Lozan Barış Antlaşması ile Sevr'i yırtıp tarihin çöplüğüne atmıştır. Tarihten ders yerine husumet çıkarana, aradan geçen bir asıra rağmen, bu belgeden medet ummaları şaşkıncı değildir.

Asil Türk milletinin Anadolu'yu işgal etme cüretinde bulunanlara verdiği ders, emperyalizme vurduğu ağır darbe tarih kitaplarında ders olarak okutulmaktadır. Bu şanlı mücadele diğer mazlum milletlere de örnek olmuştur.

Bugün kendi halkını bile beslemekten aciz bir yönetimin 100 yıl sonra Türk milletinin yırtıp attığı Sevr'i gündeme getirmeye cüret etmesi abesle iştigaldir.

Böyle sinsi emellere kapılanların Türkiye'nin vatani ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ve bekasını sürdürme kararlılığı karşısında heveslerinin kursaklarında kalacaklarını iyi bilmeleri gerekir.

Azerbaycan topraklarında yıllardır gayrimeşru bir işgal sürdüren Ermenistan bölgesel barış ve istikrarın tesisinin önündeki asıl engeldir. Ermenistan makamlarının saldırgan milliyetçi politikaları terk ederek akıllarını başlarına alma vakti gelmiştir.⁷⁴”

74 “No: 171, 10 Ağustos 2020, Sevr Anlaşması'nın 100. Yıldönümü Bahanesiyle Ermenistan Makamlarınca Yapılan Açıklamalar Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 10 Ağustos 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_171_sevr-anlasmasi-nin-100-yildonumu-bahanesiyle-ermenistan-makamlarinca-yapilan-aciklamalar-hk.tr.mfa.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü yanıt olarak yaptığı açıklamada, “Sevr anlaşması tarihi bir gerçektir ve öyle kalacaktır, değiştirilemeyecek veya atılamayacaktır⁷⁵” demiştir. Konu Ermenistan basınında, Türkiye’nin bir kez daha geçmişle yüzleşemediğini gösterdiği iddiasıyla işlenmiştir.

Ermenistan Cumhurbaşkanı ve Başbakanı 11 Ağustos’ta son gelişmeleri gözden geçirmek üzere bir araya gelmiştir. Cumhurbaşkanı, Türkiye’nin “son tehditlerini ve saldırgan” beyanlarını “kabul edilemez” bulduğunu belirterek, “*Türkler devletlerinin 105 yıl önce ‘Ermeni soykırımının’ arkasında olduğunu hatırlamalıdır. Böyle beyanlar 105 yıllık tarihe dönüş demektir ki bu sadece halkımız için değil, insanlık için kabul edilemez*⁷⁶” demiştir.

12 Ağustos’ta yapılan Milli Güvenlik Konseyi toplantısında Paşinyan yeni Ulusal Güvenlik Stratejisinde de ifade edildiği şekilde “Türkiye’nin bölgemizde ve genel olarak dünyadaki yıkıcı politikasına” değinmiş ve “*Türkiye’nin istikrarı bozucu ve yıkıcı faaliyeti Orta Doğu’da, Avrasya bölgesinde ve Avrupa’da ortaklarımız arasında derin endişe yaratmaktadır. Bu konu gündemimizdedir. Bu konuda atacağımız adımlar Konsey’de, Hükümette, Dışişleri Bakanlığında ciddi biçimde değerlendirilmelidir. Bugünkü oturumumuzda da konuyu ele alacağız*” dediği basında yer almıştır.

Ermenistan Türkiye’ye karşı tahrik edici saldırganlığı sürdürmeye devam etmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 15 Ağustos’ta yapılan bir açıklamada, Ermenistan’ın Ege’de ve doğu Akdeniz’de, Türkiye’nin yasa dışı ve tahrik edici eylemlerinden kaynaklanan son gelişmeleri ve deniz harekâtını yakından izlediği ifade edilerek, “*Doğu Akdeniz’deki bu bozulan istikrar Türkiye’nin komşu bölgelerde izlediği süregelen saldırgan ve yayılmacı politikayı ortaya koymaktadır. Biz Ermenistan’ın Yunanistan ve GKRY ile olan ve kuşkuyla yer bırakmayan destek ve dayanışmasını yineliyor ve Türkiye’ye gerginliği düşürmesi, uluslararası hukuka saygı göstermesi ve Yunanistan’ın ve GKRY’nin münhasır ekonomik bölgesinde bütün eylemlerini durdurması çağrısında bulunuyoruz*” denmiştir. Aynı gün Ermenistan Dışişleri Bakanının Yunan ve GKRY’li mevkidaşlarıyla görüştüğü ve Ermeni Bakanın muhataplarına koşulsuz desteğini teyit ettiği basında yer almıştır.

Türk Dışişleri Bakanlığı sözcüsünün Ermenistan’ın Doğu Akdeniz açıklaması hakkındaki soruya 16 Ağustos’ta verdiği yanıt aşağıdadır:

75 “The Treaty of Sevres will remain a historical fact: Armenia responds to Turkey,” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 11 Ağustos 2020, <https://en.armradio.am/2020/08/11/the-treaty-of-sevres-will-remain-a-historical-fact-armenia-responds-to-turkey/>.

76 “President, Prime Minister Discuss Pressing Issues Facing Armenia,” *HyeTert*, 12 Ağustos 2020, <https://hyetert.org/2020/08/12/president-prime-minister-discuss-pressing-issues-facing-armenia/>.

“Doğu Akdeniz hakkında görüş serdetmeye yeltenen Ermenistan’ın, dünya coğrafyası ve kendisinin bu coğrafyadaki yerine dair temel bir yanlışta içinde olduğunu görüyoruz. Burada mevzubahis Sevan Gölü değil, Doğu Akdeniz’dir.

Ermenistan’ın Sevr hakkındaki provokatif açıklamasının ardından, bu kez de Doğu Akdenizle ilgili fikir beyan etmesi yeni bir hadsizlik ve sorumsuzluk örneğidir.

Birleşik Arap Emirlikleri ve Fransa’dan sonra, herhangi bir denize kıyısı olmayan Ermenistan’ın da kendini bölgede söz hakkı sahibi sanması, Türkiye’ye karşı kurulmaya çalışılan sinsi ittifakın boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Her ne olursa olsun, Türkiye Doğu Akdeniz’de kendisinin ve Kıbrıs Türkleri’nin uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını korumaya kararlılıkla devam edecektir. Bunu engellemeye hiçbir şer ittifakının gücü yetmez. Aksini düşünenler tarihten ders almamış demektir.

Bu vesileyle, tüm imkânlarımızla kardeş Azerbaycan’ın yanında olduğumuzu da hatırlatmak isteriz.⁷⁷”

Karşılıklı ağır suçlamaların cereyan ettiği dönem Türkiye’nin genel olarak Batı ile ve müttefikleriyle ilişkilerinin sıkıntılı olduğu bir döneme tekabül etmiştir. Ermenistan’ın artan Türkofobi ortamında Türkiye’nin zayıf olduğu, dikkat ve önceliğinin başka yönde olduğu, dolayısıyla Türkiye karşıtı bir cephe ile Türkiye’ye karşı atışın serbest olduğu ve Türkiye’nin tepkisinin sınırlı kalacağı anlayışıyla hareket ettiğini ancak bu değerlendirmesinin isabetli olmadığını, kendisini zor durumda bıraktığını söylemek mümkündür.

77 “SC-77, 16 Ağustos 2020, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Ermenistan’ın Doğu Akdeniz Açıklaması Hakkındaki Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 16 Ağustos 2020, http://www.mfa.gov.tr/sc_-77_-ermenistan-in-dogu-akdeniz-aciklamasi-hk-sc.tr.mfa.

KAYNAKÇA

“22 Temmuz 2020 Tarihli Toplantı.” *Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği*, 22 Temmuz 2020.

<https://www.mgk.gov.tr/index.php/22-temmuz-2020-tarihli-toplanti>.

“Aliyev Slams Karabakh Peace Process Mediators.” *MassisPost*, 7 Temmuz 2020.

<https://massispost.com/2020/07/aliyev-slams-karabakh-peace-process-mediators/>.

“Almost an ally: Italy’s new approach to Azerbaijan and the Nagorno-Karabakh conflict.” European Council of Foreign Relations, 16 Nisan 2020.

https://www.ecfr.eu/article/commentary_almost_an_ally_italys_new_approach_to_azerbaijan_and_the_nagorno.

“An Appeal to Armenian Youth.” *The Armenian Weekly*, 22 Nisan 2020.

<https://armenianweekly.com/2020/04/22/an-appeal-to-armenian-youth/>.

“ANCA-Eastern Region Celebrates 28th Anniversary of the Liberation of Shushi.” *Armenian Weekly*, 12 Mayıs 2020.

<https://armenianweekly.com/2020/05/12/anca-eastern-region-celebrates-28thanniversary-of-the-liberation-of-shushi/>.

“ARF of Armenia Warns of ‘Irreversible Losses’ in Armenia.” *Asbarez*, 15 Haziran 2020.

<http://asbarez.com/194711/arf-of-armenia-warns-of-irreversible-losses-in-armenia/>.

“Armenia declares state of emergency from March 16 to April 14.” *Ermenistan Başbakanlık Ofisi*, 16 Mart 2020.

<https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2020/03/16/Cabinet-meeting/>.

“Armenia extends coronavirus-related state of emergency until July 13.” *ArmenPress*, 12 Haziran 2020. <https://armenpress.am/eng/news/1018222/>.

“Armenia Hopes To Complete Energy Project With Iran In 2020.” *Azatutyun*, 7 Mayıs 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30599554.html>.

“Armenia negotiates over what it considers necessary: Armenia’s PM on talks over Karabakh conflict.” *Aysor*, 6 Mayıs 2020.

<https://www.aysor.am/en/news/2020/05/06/pashinyan-karabakh/1693054>.

- “Armenia PM announces names of new police, national security and army chiefs.” *ArtsakhPress*, 8 Haziran 2020.
<https://artsakhpress.am/eng/news/127414/armenia-pm-announces-names-of-new-policenational-security-and-army-chiefs.html>.
- “Armenia Rejects Russian Funding For Nuclear Plant Upgrade.” *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 12 Haziran 2020. <https://www.rferl.org/a/armenia-rejects-russian-funding-for-nuclear-plant-upgrade/30667786.html>.
- “Armenian Church Rejects Fresh Criticism From Pashinian.” *Azatutyun*, 21 Nisan 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30568063.html>.
- “Armenian Environment Minister Resigns.” *Azatutyun*, 5 Mayıs 2020.
<https://www.azatutyun.am/a/30594469.html>.
- “Armenian FM highlights recognition of Genocide in terms of preventing crimes against humanity.” *ArmenPress*, 21 Nisan, 2020.
<https://armenpress.am/eng/news/1012920.html>.
- “Armenian Genocide commemoration events go remote amid coronavirus lockdown.” *ArmenPress*, 21 Nisan 2020.
<https://armenpress.am/eng/news/1012928>.
- “Armenian PM’s wife and her brother file lawsuit against ex-Ambassador Mikayel Minasyan.” *ArmenPress*, 3 Haziran 2020.
<https://armenpress.am/eng/news/1017254/>.
- “Armenian, Azeri FMs Trade Accusations In Fresh Talks.” *Azatutyun*, 30 Haziran 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30699152.html>.
- “Catholicos of All Armenians urges to refrain from controversy, speculation.” *HyeTert*, 21 Nisan 2020. <https://hyetert.org/2020/04/21/catholicos-of-all-armenians-urges-to-refrain-from-controversyspeculation/>.
- “Comment by Foreign Ministry Spokesperson Anna Naghdalyan on the Session of Supreme Advisory Council Under the Turkish President’s Office.” *HyeTert*, 18 Haziran 2020.
<https://hyetert.org/2020/06/18/comment-by-foreign-ministry-spokesperson-anna-naghdalyan-on-thesession-of-supreme-advisory-council-under-the-turkish-presidents-office/>.
- “Constitutional Referendum Indefinitely Delayed.” *Asbarez*, 18 Mayıs 2020.
<http://asbarez.com/194217/constitutional-referendum-indefinitely-delayed/>.

“Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kabine Toplantısı’nın ardından konuştu,” *Haberler.com*, 11 Mayıs 2020.
<https://www.haberler.com/cumhurbaskani-erdogan-kabine-toplantisi-nin-13212615-haberi/>.

“Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu, Cumhurbaşkanı Erdoğan başkanlığında toplandı,” *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 16 Haziran 2020.
<https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskanligi-yuksek-istisare-kurulucumhurbaskani-erdogan-baskanliginda-toplandi-16-06-2020>.

“Denied justice cannot be solution to the issue – FM Mnatsakyan about Armenian Genocide.” *ArmenPress*, 21 Nisan 2020.
<https://armenpress.am/eng/news/1012939.html>.

“Ermenistan’ın emellerini gerçekleştirmesine müsaade etmeyeceğiz.” *TRT Haber*, 3 Ağustos 2020. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/tbmm-baskani-sentop-ermenistanin-emellerini-gerceklestirmesine-musaade-etmeyecegiz-506453.html>.

“Ex-Ambassador: Pashinyan has entangled Armenia in international mafia system and is making Money.” *News.am*, 16 Mayıs 2020.
<https://news.am/eng/news/578963.html>.

“FM Mnatsakyan presents Armenia’s approaches in relations with Turkey.” *ArmenPress*, 25 Nisan 2020.
<https://armenpress.am/eng/news/1013430.html>.

“Foreign Affairs Ministry submits annual performance report.” *Ermenistan Başbakanlık Ofisi*, 25 Mayıs 2020. <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2020/05/25/NikolPashinyan-meeting/>.

“Foreign Minister Sergey Lavrov’s interview with Trud newspaper, published on August 21, 2020.” *Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı*, 21 Ağustos 2020.
https://www.mid.ru/en/diverse/-/asset_publisher/zwI2FuDbhJx9/content/interv-u-ministra-inostrannyh-del-rossii-s-v-lavrova-gazete-trud-opublikovannoe-21-avgusta-2020-goda?

“Foreign Ministry Spokesperson Zhao Lijian’s Regular Press Conference on April 14, 2020.” *Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 14 Nisan 2020.

https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/t1769716.shtml.

“Head of Azerbaijani community of Nagorno-Karabakh sends letter of protest to US congressmen.” *The Middle East North Africa Financial Network*, 23 Nisan 2020.

<https://menafn.com/1100071999/Head-of-Azerbaijani-community-of-Nagorno-Karabakh-sends-letterof-protest-to-US-congressmen>.

“Interview of Zohrab Mnatsakanyan, Minister of Foreign Affairs of Armenia, to France 24.” Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, 21 Temmuz 2020.

https://www.mfa.am/en/interviews-articles-and-comments/2020/07/21/fm-france_24/10391.

“Joint Statement by the Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan and the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group.” *AGİT*, 21 Nisan 2020.

<https://www.osce.org/minsk-group/450508>.

“Moscow Dismisses Complaints about Russian Gas Price for Armenia.” *Azatutyun*, 22 Nisan 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30570510.html>.

“New Law Allows Armenia to Confiscate Illegally Gained Property.” *Organized Crime and Corruption Reporting Project*, 13 Mayıs 2020.

<https://www.occrp.org/ru/daily/12323-new-law-allows-armenia-toconfiscate-illegally-gained-property>.

“No: 90, 24 Nisan 2020, Abd Başkanı Donald Trump’ın 1915 Olaylarına İlişkin Açıklaması Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 24 Nisan 2020.

http://www.mfa.gov.tr/no_-90_-abd-baskaninin-bindokuzyuzonbes-olaylarina-iliskin-aciklamasi-hk.tr.mfa.

“No: 107, 27 Mayıs 2020, Los Angeles Başkonsolosumuz Kemal Arıkan’ın Şehit Olduğu Terör Saldırısından Hükümlü Terörist Hampig Sasunyan’ın Şartlı Tahliye Talebinin Reddedilmesi Hk.” *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 27 Mayıs 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-107_-kemal-arikan-in-sehit-oldugu-teror-saldirisi-hukumusunun-karari-hk.tr.mfa.

“No: 149, 12 Temmuz 2020, Azerbaycan’a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 12 Temmuz 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa.

- “No: 171, 10 Ağustos 2020, Sevr Anlaşması’nın 100. Yıldönümü Bahanesiyle Ermenistan Makamlarınca Yapılan Açıklamalar Hk.” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 10 Ağustos 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-171_-sevr-anlasmasi-nin-100-yildonumu-bahanesiyle-ermenistan-makamlarinca-yapilan-aciklamalar-hk.tr.mfa.
- “No:103/20, Speech by the Mr. Elmar Mammadyarov, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan at the meeting of the Council of Foreign Ministers of the CIS through videoconferencing on May 12, 2020.” Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, 12 Mayıs 2020. <https://mfa.gov.az/en/news/6672/n>.
- “Pashinian Vows ‘Purge’ Of Armenian State Officials.” *Azatutyun*, 20 Nisan 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30566025.html>.
- “Pashinyan and His Family Infected With Coronavirus.” *Asbarez*, 1 Haziran 2020. <http://asbarez.com/194468/pashinyan-and-his-family-infected-with-coronavirus/>.
- “PM Nikol Pashinyan Presents Armenia’s National Security Strategy.” *MassisPost*, 10 Haziran 2020. <https://massispost.com/2020/07/pm-nikol-pashinyan-presents-armenias-national-security-strategy/>.
- “PM Pashinyan expresses gratitude to all states which recognized Armenian Genocide.” *ArmenPress*, 24 Nisan 2020. <https://armenpress.am/eng/news/1013265.html>.
- “President Armen Sarkissian Visits Armenian-Turkish Border and Meets With Russian Troops Detachment.” *MassisPost*, 6 Temmuz 2020. <https://massispost.com/2020/07/president-armen-sarkissian-visits-armenian-turkish-border-and-meets-with-russian-troops-detachment/>.
- “President, Prime Minister Discuss Pressing Issues Facing Armenia.” *HyeTert*, 12 Ağustos 2020. <https://hyetert.org/2020/08/12/president-prime-minister-discuss-pressing-issues-facing-armenia/>.
- “Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group.” *AGİT*, 30 Haziran 2020. <https://www.osce.org/minsk-group/455866>.
- “SC-77, 16 Ağustos 2020, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Ermenistan’ın Doğu Akdeniz Açıklaması Hakkındaki Soruya Cevabı.” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 16 Ağustos 2020. http://www.mfa.gov.tr/sc_-77_-ermenistan-in-dogu-akdeniz-aciklamasi-hk-sc.tr.mfa.

- “Sergey Lavrov spoke to members of the Gorchakov Club.” *The Alexander Gorchakov Public Diplomacy Fund*, 21 Nisan 2020. <https://gorchakovfund.ru/en/news/view/sergey-lavrov-spoke-to-members-of-the-gorchakov-club/>.
- “Statement by the Foreign Ministry of Armenia on the recent statements by Turkey.” *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 15 Temmuz 2020. <https://www.mfa.am/en/interviews-articlesand-comments/2020/07/15/armmfa-statement/10373>
- “Statement by the Foreign Ministry of Armenia on the statement of the Turkish Foreign Ministry.” *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Temmuz 2020. https://www.mfa.am/en/interviews-articles-and-comments/2020/07/13/MFA_Statement_Turkey/10361
- “Statement by the President on Armenian Remembrance Day.” *The US White House*, 24 Nisan 2020. <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/statement-president-armenian-remembrance-day/>.
- “Statement of the Foreign Ministry of Armenia on the 105th anniversary of the Armenian Genocide.” *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı*, 23 Nisan 2020. https://www.mfa.am/en/interviews-articles-and-comments/2020/04/23/genocide105_statement/10229.
- “The session of the Council of Foreign Ministers of the Commonwealth of Independent States was held in the video-conference format.” *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı*, 12 Mayıs 2020. https://www.mfa.am/en/pressreleases/2020/05/12/CIS_Council_of_FMs/10263.
- “The Treaty of Sevres will remain a historical fact: Armenia responds to Turkey.” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 11 Ağustos 2020. <https://en.armradio.am/2020/08/11/the-treaty-of-sevres-will-remain-a-historical-fact-armenia-responds-to-turkey/>.
- “Ukraine bans all events related to so-called Armenian genocide.” *Trend News Agency*, 24 Nisan 2020. <https://en.trend.az/world/other/3228543.html>.
- “Urgent: Germany banned activities of ‘NKR representation’ (Editorial).” *Azeri Daily*, 22 Mayıs 2020. <http://azeridaily.com/reality/56136>.

“Zohrab Mnatsakanyan: There is no crisis in Armenia-Russia relations.”
MediaMax, 11 Haziran 2020.

<https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/38100/>.

Astourian, Stephan. “Hybrid Warfare, a Pseudo-Scandal and the Armenian Genocide Museum-Institute.” *EVNReport*, 21 Haziran 2020.

<https://www.evnreport.com/raw-unfiltered/hybrid-warfare-a-pseudo-scandal-and-the-armeniangenocide-museum-institute>.

BBC Hard Talk. “Nikol Pashinyan - Prime Minister of Armenia.” *Youtube*, 14 Ağustos 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=d-mzKtQbwBM>.

Dilaver, Tutku. “The Opposition Against Turkey in The Election of The President of Un General Assembly.” *AVİM*, 26 Haziran 2020.

<https://avim.org.tr/en/Yorum/THE-OPPOSITION-AGAINST-TURKEY-IN-THE-ELECTION-OF-THE-PRESIDENT-OF-UN-GENERAL-ASSEMBLY>.

Ghazanchyan, Siranush. “Armenia extends the state of emergency for another month.” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 13 Temmuz 2020.

<https://en.armradio.am/2020/07/13/armenia-extends-the-state-of-emergency-for-another-month-2/>.

Ghazanchyan, Siranush. “Pashinyan tells Putin he won’t be able to attend Victory Parade on June 24.” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 19 Haziran 2020.

<https://en.armradio.am/2020/06/19/pashinyan-tells-putin-hewont-be-able-to-attend-victory-parade-on-june-24/>.

Ghazanchyan, Siranush. “Tsitsernakaberd Memorial to be closed to public on April 24.” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 21 Nisan 2020.

<https://en.armradio.am/2020/04/21/tsitsernakaberd-memorial-to-be-closedto-public-on-april-24/>.

Gut, Arye. “Glorifying fascism disrespects the memory of the Holocaust.” *Israel Hayom*, 16 Mayıs 2020.

<https://www.israelhayom.com/opinions/glorifying-fascism-disrespects-the-memory-of-theholocaust/>.

Harutyunyan, Sargis. “Armenian Opposition Party Branded ‘Fifth Column’.” *Azatutyun*, 10 Haziran 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30663599.html>.

Mejlumyan, Ani. “Armenian government moves against opposition figure.”

EurasiaNet, 15 Haziran 2020. <https://eurasianet.org/armenian-government-moves-against-opposition-figure>.

Mgdesyan, Arshaluys. "Armenia and Russia Argue Over Gas Deal." *IWPR*, 26 Mayıs 2020. <https://iwpr.net/global-voices/armenia-and-russia-argue-over-gas-deal>.

Nalbandian, Naira; Artak Khulian. "Court Rejects Arrest Warrant Request For Armenian Opposition Leader." *Azatutyun*, 21 Haziran 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30682721.html>.

Orkan, Semra. "Türkiye Ermenileri Patriği Maşalyan'dan 'Ayasofya' açıklaması." *Anadolu Ajansı*, 13 Haziran 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-ermenileri-patrigi-masalyandan-ayasofyaaciklamasi/1875985>.

Yayın Geliş Tarihi: 24.07.2020

Yayına Kabul Tarihi: 25.08.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çakı, Caner; M. Ozan Gülada. "Komünizm İdeolojisi Altında Ermeni Kadınların Propaganda Posterlerindeki Temsili." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 66 (2020): 49-71.

Araştırma Makalesi

KOMÜNİST İDEOLOJİ ALTINDA ERMENİ KADINLARIN PROPAGANDA POSTERLERİNDEKİ TEMSİLİ

(THE REPRESENTATION OF THE ARMENIAN WOMEN IN
PROPAGANDA POSTERS UNDER COMMUNIST IDEOLOGY)

Caner ÇAKI*
Mehmet Ozan GÜLADA**

Öz: 2 Aralık 1920 - 2 Eylül 1991 tarihleri arasında varlık gösteren Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisi komünizmdi. Bu süreçte Komünist ideolojiye ait söylemler, Ermeni toplumsal ve kültürel hayatında önemli değişimlerin yaşanmasına yol açmıştır. Komünist ideoloji, özellikle, Ermeni kadınların toplumsal hayattaki rollerinde radikal değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, Ermenistan'daki komünizm ideolojisi çerçevesinde şekillenen toplumsal yapı altında kadınların medyada ne şekilde temsil edildiklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Buna bağlı olarak çalışmada, Ermenistan'ın komünist ideoloji altında yönetildiği 71 yıl boyunca ülkede en etkili şekilde kullanılan kitle iletişim araçlarından biri olan posterler üzerinden Ermeni kadınların medyadaki temsilleri ele alınmaktadır. Çalışmada Rus dilbilimci Roman Jakobson'un göstergebilim kavramları ışığında propaganda posterleri analiz edilmektedir. İncelenen propaganda posterlerinden elde edilen bulgularda, Ermeni kadınların çalışma hayatında aktif olarak rol almaya teşvik edildiği görülmektedir. Ayrıca posterlerde Ermeni kadınların çalışma

* ORCID: 0000-0002-1523-4649.
Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, caner.caki@inonu.edu.tr.

** ORCID: 0000-0001-8233-2321.
Öğr. Gör., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, mehmet.gulada@ozal.edu.tr.

hayatında aktif olarak rol almasının ölkede komünist ideolojinin inşa edilmesinde önemli etkisi olduğuna yönelik algı oluşturulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ermenistan, Komünizm, Sovyetler Birliği, Kadınlar, Propaganda*

Abstract: *The official ideology of the Armenian Soviet Socialist Republic which existed between 2 December 1920 and 2 September 1991 was communism. In this process, the discourses of Communist ideology led to significant changes in the Armenian social and cultural life. Communist ideology caused radical changes particularly on the role of Armenian women in social life. This study aimed to reveal how women were represented in the media under the social structure within the frame of communist ideology in Armenia. Therefore, the representation of Armenian women in the media was discussed through the posters, which was one of the most effective mass media in the country, during the 71 years in which Armenia was ruled under communist ideology. In the study, propaganda posters were analyzed in the light of semiotics concepts of Russian linguist Roman Jakobson. The findings from the propaganda posters examined in the study showed that Armenian women were encouraged to take an active role in the working life. In addition, the posters made a perception that the active role of Armenian women in working life had an important effect on the building of the communist ideology in the country.*

Keywords: *Armenia, Communism, Soviet Union, Women, Propaganda*

Giriş

1917 yılında Rusya’da gerçekleşen Ekim Devrimi, zaman içerisinde Komünizm’in pek çok ülkenin resmi ideolojisi olmasına yol açacak gelişmelerin başlamasına neden olmuştur. Bu ülkelerden biri de 2 Aralık 1920 tarihinde resmi ideoloji olarak komünizmi benimseyen Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’dir (ESSC). ESSC’nin kurulmasından sonra ülkede komünist söylemler bu ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşantısında etkili olmaya başlamıştır. Diğer yandan, ülkede komünizmin Ermeni toplumuna benimsetilmesine yönelik yoğun şekilde propaganda faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu propaganda faaliyetleri, Ermeni toplumunun Komünist ideoloji altında şekillenmesine neden olmuş, ülkede erkek ve kadın rolleri önemli ölçüde komünist söylemler üzerinden belirlenmeye başlanmıştır. Özellikle bu dönemde basılan propaganda posterlerinde, Komünist ideoloji altında Ermeni kadınların hangi toplumsal rolleri benimsemeleri gerektiğine yönelik çeşitli söylemlerde bulunulmuştur. Bu süreç, 2 Eylül 1991 tarihinde ESSC’nin varlığının tamamen ortadan kalkmasıyla son bulmuştur.

Ermeni kadınlarını konu alan uluslararası literatürde bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde; Kalaidjia’nın¹, Lübnan’daki Ermeni kadınlarını; Kaprielian-Churchill’in², Ermeni kadın mültecilerini; Ishkanian’ın³, Sovyet sonrası dönemde Ermeni kadınların emek göçünü; Okoomian⁴ ile Papazyan’ın⁵ gibi yazarlar Amerikalı Ermeni kadınlarını; Dargarabedia’ının⁶, Ürdün’deki Ermeni kadınlarını; Arevian’ın⁷⁻⁸, Ermeni kadın sağlığını; Komsuoğlu ile Örs’ün⁹, İstanbul’daki Ermeni kadınlarını;

1 Azadouhi Kalaidjia, “The Armenian Women in Lebanon,” *Al-Raida Journal*, (1981): 8-9.

2 Isabel Kaprielian-Churchill, “Armenian Refugee Women: The Picture Brides, 1920-1930,” *Journal of American Ethnic History*, (1993): 3-29.

3 Armine Ishkanian, “Mobile Motherhood: Armenian Women’s Labor Migration in the post-Soviet Period,” *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 11, no. 3, (2002): 383-415.

4 Janice Okoomian, “Becoming White: Contested History, Armenian American Women, and Racialized Bodies,” *Melus* 27, no. 1, (2002): 213-237.

5 Agnesa Papazyan, Ngoc Bui, & Aghop Der-Karabetian, “Life Satisfaction, Acculturative Stress, Ethnic Identity, and Gender Role Attitudes Among Armenian American Women,” *American International Journal of Contemporary Research* 6, no. 1, (2016): 10-21.

6 Arda Dargarabedian, “Armenian Women in Jordan,” *Al-Raida Journal*, (2003): 24-26.

7 Mary Arevian, Samar Noureddine, ve Tamar Kabakian-Khasholian, “Raising Awareness and Providing free Screening improves Cervical Cancer Screening among Economically Disadvantaged Lebanese/Armenian Women,” *Journal of Transcultural Nursing* 17, no.4, (2006): 357-364.

8 Mary Arevian, Samar Noureddine ve Sarah Abboud, “Beliefs Related to Breast Cancer and Breast Cancer Screening among Lebanese Armenian Women,” *Health Care for Women International* 32, no. 11, (2011): 972-989.

9 Ayşegül Komsuoğlu ve Birsen Örs, “Armenian Women of Istanbul: Notes on Their Role in the Survival of the Armenian Community,” *Gender, Place & Culture* 16, no. 3, (2009): 329-349.

Shahnazarian ve Ziemer'in¹⁰, Dağlık Karabağ'da Ermeni kadınları ve sosyalist sonrası dönüşümlerini; Okkenhaug'un¹¹, Suriye'deki Ermeni kadın mülteciler arasında dini ve insani çalışmaları ve son olarak Semerdjian'ın¹², Ermeni kadınları ile toplumsal cinsiyete dönüşüm politikalarını incelediği görülmektedir.

Mevcut çalışmada ise Ermenistan'ın komünist ideolojinin etkisi altında kaldığı dönemde, Ermeni kadınların toplumsal rollerinin ne yönde şekillendiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu amaçla çalışmada "Komünizm etkisi altındaki Ermeni toplumunda, Ermeni kadınlarına yönelik hangi toplumsal roller ön plana çıkarılmaktadır?" şeklindeki sorunun yanıtlanması hedeflenmektedir. ESSC'de kadınların toplumsal hayattaki rollerinin ortaya konulması, geçmişten günümüze Ermeni toplumsal ve kültürel yaşantısına ışık tutması bakımından önem taşımaktadır. Çalışma kapsamında Ermenistan'da komünizmin resmi ideoloji olarak kabul edildiği dönemde, Ermenice yayınlanan propaganda posterleri göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılarak incelenmektedir. Elde edilen bulgularda Komünist ideolojinin, Ermeni kadınların toplumsal rolleri üzerindeki etkisi açıklanmaya çalışılmaktadır.

1. Komünist Yönetim Altında Ermenistan

Ermenistan, 2 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (ESSC) kurulmasıyla birlikte komünist rejimle yönetilmeye başlamıştır.¹³ ESSC'nin kurulması ülkede Sovyetler Birliği yönetiminin güçlü etkisinin de hissedilmeye başlamasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği yönetimi, Ermeni toplumunun Komünist yönetime başkaldırmasını mümkün olduğunca önlemeye çalışmış, bu kapsamda ülkede Komünist ideolojiyi yücelten propaganda faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Söz konusu propaganda faaliyetlerinde, Ermeni halkının komünizm altında huzur ve refah içerisinde yaşadığına yönelik söylemlere yer verildiği görülmektedir. Bu süreçte *Yeni*

10 Nona Shahnazarian ve Ulrike Ziemer, "Emotions, Loss and Change: Armenian Women and post-Socialist Transformations in Nagorny Karabakh," *Caucasus Survey* 2, no. 1-2, (2014): 27-40.

11 Inger Marie Okkenhaug, "Religion, Relief and Humanitarian Work among Armenian Women Refugees in Mandatory Syria, 1927-1934," *Scandinavian Journal of History* 40, no. 3, (2015): 432-454.

12 Elyse Semerdjian, "Armenian Women, Legal Bargaining, and Gendered Politics of Conversion in Seventeenth and Eighteenth-Century Aleppo" *Journal of Middle East Women's Studies* 12, no. 1, (2016): 2-30.

13 Sadık Çalışkan ve Mehmet Barış Yılmaz, "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Basında Yer Alan Propaganda Posterleri Üzerinden Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşası," *Ermeni Araştırmaları*, sayı. 65, (2020): 75.

*Ekonomi Politikası*¹⁴ (новая экономическая политика) ile ekonominin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Ermenistan’da halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılmış, diğer yandan okuryazarlık alanında önemli gelişmeler meydana gelmiştir.

Sovyetler Birliği yönetimi, merkezi otoritenin korunması amacıyla Birlik içerisindeki cumhuriyetlerde ve Doğu Blok’unda yer alan ülkelerde sıkı bir denetim oluşturmuştur.¹⁵ Ermenistan’daki nüfuzunu koruyabilmek adına, Ermeni Kilisesi’nin etkisi sınırlandırmıştır. Diğer yandan merkezi otoritenin güçlendirilmesi sürecinde gerçekleştirilen “Büyük Temizlik¹⁶” (Большая чистка) hareketinden, Ermeni toplumu da olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu dönemde Stalin’e muhalefet edilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹⁷ Bu kapsamda Ermenistan’daki Milliyetçi Taşnak Partisi’ne bağlı olanlar, başka bir deyişle Troçkizm’i destekleyenler, Sovyet karşıtı ya da “karşı-devrimci” faaliyetlerle suçlanmışlardır. Sovyetler Birliği yönetimi, Ermeni toplumu üzerindeki etkisini güçlendirmek ve milliyetçiliğin tüm söylemlerini bastırmak için çaba sarf etmiştir. Bu şekilde ülkede komünist rejimin hâkim kılınması ve Ermeni toplumunun komünist söylemler ışığında yönetilmesi hedeflenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği, Almanya’nın saldırısına uğramış ve ülkenin önemli bir bölümü Alman orduları tarafından işgal edilmiştir. Buna karşılık Ermenistan, Alman ordularının işgaline maruz kalmamıştır. Bu nedenle savaş sırasında Sovyetler Birliği’nin Batı topraklarında etkili olan yıkım, Ermenistan’da etkili olmamıştır. Ermenistan toprakları her ne kadar Alman işgaline uğramamış olsa da, Ermeni halkı savaşta Sovyetler Birliği’ne çeşitli desteklerde bulunmuştur. Pek çok Ermeni, savaş sırasında Kızıl Ordu yanında görev almış ve Alman ordularına karşı mücadele etmiştir. Bu aşamada Sovyetler Birliği tarafından Ermenistan’a, *Büyük Vatanseverlik Savaşı* olarak adlandırılan da İkinci Dünya Savaşı’na¹⁸ Ermeni halkının katılımını teşvik etmek amacıyla, önceki baskıcı

14 Yeni Ekonomi Politikası, Lenin tarafından ekonominin güçlendirilmesi amacıyla ortaya konulan bir ekonomi modelidir.

15 Hakan Aşkan ve Aytuğ Mermer Üzümlü, “Soğuk Savaş Dönemi’nde Özgür Avrupa Radyosu’nu Konu Alan ‘Gerçekliğin Kuleleri’ Adlı Kısa Film Üzerine İnceleme,” *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no.1, (2020): 75.

16 Büyük Temizlik, Stalin’in Sovyetler Birliği lideri olduğu dönemde gerçekleştirilen bir dizi siyasi baskı eylemine verilen genel isimdir. 1936-1938 yılları arasında meydana gelen bu dönemde tasfiyeler ve tutuklamalar gerçekleştirilmektedir.

17 Erkan Temir ve Fırat Yıldız, “Büyük Terör Döneminde Hakas Türkü Aydınlarla Uygulanan Zulüm ve Bölgesel Sovyet Gazetelerinin Rolü,” *Journal of Turkology* 29, no. 1, (2019): 175.

18 J. Denise Youngblood, “A War Remembered: Soviet Films of the Great Patriotic War,” *The American Historical Review* 106, no. 3, (2001): 839.

uygulamaların aksine, kısmen sembolik milliyetçilik söylemleri kullanabilmesi hususunda izin verilmiştir.

1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği liderliğine gelen Nikita Kruşçev döneminde Ermeni toplumu üzerindeki baskılar belirli oranda azaltılmaya başlamıştır. Bu aşamada uygulanan politikalar, Ermenistan'ın kültürel ve ekonomik olarak yeniden canlanmasına yol açmıştır. Sovyetler Birliği yönetimi, Ermeni milliyetçiliğinin tekrar ortaya çıkmasını önlemeye çalışmakla birlikte, Ermeni toplumunda Stalin döneminde uygulanan kısıtlamaları ön plana çıkarmamıştır. 1985 yılında Mikhail Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nin yönetime gelmesiyle birlikte uygulanan politikalar, Ermenistan'ın bağımsızlığa giden sürecine yol açmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından kısa bir süre önce 21 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilanı ile ülkede komünist yönetim son bulmuştur.¹⁹

2. Komünist İdeolojide Ermeni Kadınları

Sovyetler Birliği yönetimi, Ermenistan'ın da içinde yer aldığı Sovyet cumhuriyetlerinde komünist ideoloji üzerinden idealize edilen yeni bir toplum inşa etmeye çalışmıştır. İnşa edilen toplumda komünist öğretiler, ön plana çıkarılmış ve komünizm kitleler nezdinde yüceltilmiştir.

Sovyetler Birliği yönetimi, özel mülkiyet üzerinde de kontrol kurmayı amaçlamıştır. Bu kapsamda, 1920'li yılların sonlarından itibaren Ermenistan'daki özel mülkiyete sahip çiftlikler kolektifleştirilme ve devletin denetimine geçirilmiştir.

Diğer yandan Ermenistan'da ekonomik kalkınmanın sağlanmasında önemli bir adım olan sanayileşme süreci de başlatılmıştır. Zaman içerisinde Ermenistan'da kırsal kesimde yaşayan birçok insan kentsel alanlara yerleşmiştir. Kentlere yaşanan göçle birlikte kadınlar da erkekler gibi çalışma hayatında aktif olarak rol almaya başlamışlardır. Bu aşamada kadınların sanayi, tarım ve hatta inşaat gibi pek çok farklı iş kolunda rol alması teşvik edilmiştir. Köylerde ataerkil toplumsal cinsiyet rolleri ön plana çıkabilmektedir. Buna karşılık şehirlere yaşanan göç beraberinde ataerkil rollerin de değişime uğramasına yol açmıştır. Özellikle Sovyetler Birliği tarafından kadınların iş yaşamında yer almasını teşvik eden reformları ve gerçekleştirilen propaganda faaliyetleri, bu sürecin daha hızlı bir şekilde değişimine olanak tanımıştır. Sovyetler Birliği içerisinde kadınlar, zaman

19 Aram Haytian, "The Molokans in Armenia," *Iran and the Caucasus* 11, no. 1, (2007): 43.

içerisinde işgücü seferberliğinin önemli bir kısmı oluşturmuşlardır. Ekonominin hemen hemen tüm sektörlerinde kadın emeğine olan talebin önemli ölçüde arttığı görülmektedir.²⁰

Komünist ideolojinin hâkim olmasıyla birlikte Ermenistan’da kadın ve erkek eşitliğini destekleyen söylemler ön plana çıkarılmış, aynı zamanda Sovyetler Birliği, kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması hakkında bazı reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlarla birlikte toplumsal hayatta kadın ve erkek rollerindeki pek çok ayırım ortadan kalkmaya başlamıştır.

Sovyetler Birliği, Stalin döneminde beş yıllık kalkınma planını uygulamaya koymuştur.²¹ İlerleyen süreçte de bu beş yıllık kalkınma planlarına devam edilmiştir. Bu aşamada ESSC’de de başlatılan kalkınma hamlelerini gerçekleştirebilmek için, önemli bir işgücü ihtiyacı bulunmaktadır. İşgücü ihtiyacının karşılanabilmesi için Ermeni kadınlarının da iş hayatında aktif rol alması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği yönetimi, kadınların ev işleri ilgilenmesinin dışında sanayi ve tarım alanında da üretime katılmalarını hedeflemiştir. Özellikle kadınların kentsel endüstriyel iş gücüne katkı sağlamasına büyük önem verilmektedir. Bu amaçla Ermeni kadınlarının çalışma hayatında yer almalarını teşvik eden çeşitli propaganda faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen propaganda faaliyetlerinde, Ermeni kadınlarının, erkeklerin yaptığı işleri yapabileceğine yönelik algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ermeni kadınların eğitim almaları teşvik edilmiş, bu şekilde önemli konumlarda yer almalarının önü açılmıştır.

Komünist ideoloji, sosyal devlet anlayışı odaklı uygulamalarıyla kadınların da erkekler gibi eğitim almalarının yolunu açmaktadır. Eğitimde sağlanan fırsat eşitliği kadınların da iyi bir eğitim ve profesyonellik gerektiren iş kollarında erkekler gibi etkili olmasını sağlamaktadır.

3. Komünist İdeoloji Altında Ermeni Kadınların Propaganda Posterlerindeki Temsilinin Göstergebilimsel Analizi

Çalışmada gerçekleştirilen araştırma sonucunda Ermenistan’ı konu alan toplam 621 postere ulaşılmıştır. Bu posterler içerisinden 54 posterin Ermeni kadınlarını konu aldığı ortaya çıkmıştır. 54 poster içerisinden de 24 posterin doğrudan Komünizm ideolojisi altında Ermeni kadınlarını konu aldığı

20 Melanie Ilic, “Soviet Women Workers and Menstruation: A Research Note on Labour Protection in the 1920s and 1930s,” *Europe-Asia Studies* 46, no. 8, (1994): 1409.

21 Vance Kepley Jr, “The First ‘Perestroika’: Soviet Cinema under the First Five-Year Plan,” *Cinema Journal* 35, no. 4, (1996): 31.

saptanmıştır. Bu açıdan çalışmanın evrenini araştırmada ulaşılan 24 poster oluşturmaktadır. Buna karşılık çalışmada incelenen 24 posterin benzer konu ve içerikte olması nedeniyle, 6 propaganda posterleri örnekleminde analiz edilmektedir. Propaganda posterleri, eğitim, kalkınma, savaş, inşaat, tarım ve sanayi olmak üzere 6 temel başlık altında ele alınmaktadır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan göstergebilim yöntemi kullanılmaktadır. Çalışma kapsamında belirlen 6 propaganda posterleri, dilbilimci Roman Jakobson'un iletişim modelinde yer alan altı sözlü iletişim etkeninin (gönderen, bağlam, ileti, gönderilen, bağlantı ve kod), altı temel işlevinden (duygusal, gönderimsel, çağrı, şiirsel, ilişki ve üstdil) üçü olan duygusal işlev²², gönderimsel işlev²³, çağrı işlevi²⁴ özelinde incelenmektedir. Jakobson'un iletişim modelinde yer alan bu üç kavram üzerinden propaganda posterlerindeki göstergeler analiz edilerek, propaganda posterlerinde verilmek istenen mesajlar kapsamlı olarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Göstergelerin yorumlanmasında kullanıldıkları bağlam önem taşımaktadır.²⁵ Bu açıdan çalışma kapsamında incelenen propaganda posterleri kullanıldıkları bağlama göre analiz edilmektedir.

3.1. Eğitim Konulu Birinci Poster

1935-1940 yılları arasında tarihlendirilen çalışmanın eğitim konulu birinci propaganda posterleri, Ermeni SSR Halk Komitesi Yetişkin Eğitimi Bölümü (ՀԽՍՀ Լուսժողովության մեծահասակների ուսուցման վարչություն) adına Nalbandyan S. tarafından hazırlanmaktadır. Posterin merkezinde kitapların içerisinde bir erkek ve bir kadın görseline yer verilmektedir. Erkek görseli elindeki kalemle yazı yazarken, yanında bulunan kadın görselinin de elinde bir kitap olduğu görülmektedir. Posterin sağ alt tarafında bir kadın öğretmenin sınıftaki öğrencilerine ders anlattığı aktarılmaktadır. Posterde "Siz de okuyazar olun!" (Դուք էլ գրագետ դարձե՛ք) yazısı bulunmaktadır.

22 *Duygusal işlev*, mesajı oluşturan kişinin duygu, düşünce, tutum ve statüsüne odaklanılan işlevi ifade etmektedir.

23 *Gönderimsel işlev*, doğrudan mesajın oluşturulduğu bağlamın üzerinde durulan işlevdir.

24 *Çağrı işlevi*, duygusal işlevin aksine iletişim sürecinde doğrudan mesajı alan kişiye odaklanmaktadır.

25 Alper Yılmaz, "İnsan Ticaretinin Kamu Spotu Reklamlarında Sunumu: Roland Barthes'ın Mit Olgusu Üzerinden Göstergibilimsel Analiz," *Göç Araştırmaları Dergisi* 6, no. 1, (2020): 16.

Şekil 1: Eğitim Konulu Propaganda Posteri²⁶

Duygusal işlev açısından incelenirken öncelikle posterin Sovyetler Birliği lideri Joseph Stalin döneminde (1922-1953) hazırlandığı göz önüne alınarak değerlendirme yapılmalıdır. Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nde okur-yazarlığın artırılmasına yönelik büyük bir çaba sarf edilmiştir. Sovyetler Birliği'ndeki eğitim, devlet okulları ve üniversiteler aracılığıyla herkes için anayasal bir hak olarak garanti altına alınmaktadır. Eğitim sistemi, yüksek eğitilmiş bir nüfusun oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca ülkede verilen eğitimle birlikte cehaletin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Küçük kasaba ve köyler de dâhil olmak üzere ülke çapında okuma-yazma bilmeyen yetişkin kişilere özel okuryazarlık okullarında eğitim verilmiştir.

Gönderimsel işlev boyutunda analiz edildiğinde posterin, Ekim Devrimi'nden 17, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından da 13 yıl sonra hazırlandığı

26 "Eğitim Konulu Propaganda Posteri," *IDEP*, erişim 20 Temmuz 2020. <https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters> :78.

görülmektedir. Lenin tarafından başlatılan eğitim seferberliğinin, Stalin döneminde de sürdüğü anlaşılmaktadır. Posterde yer alan kişiler, modern Sovyetler Birliği eğitim sisteminin bir eğretilmesi olarak ön plana çıkarılmaktadır. Komünist ideoloji altında Ermeni halkının fırsat eşitliği içerisinde eğitim alabildiğine yönelik mesaj verilmektedir.

Çağrı işlevi açısından ele alındığında çağrı işlevinin doğrudan posterdeki yazılar üzerinden ortaya konulduğu görülmektedir. “Siz de okur yazar olun” söylemiyle hem Ermeni erkeklerin hem de Ermeni kadınların okuma-yazma öğrenmeleri gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Posterde hem erkek hem de kadın görseline yer verilmesiyle Ermenistan’da erkeklerin olduğu gibi kadınların da eğitim alabilecekleri mesajı verilmektedir. Diğer yandan posterin sağ alt tarafındaki görselde bir kadının sınıfta ders anlattığının aktarılmasıyla kadınların eğitim almasının yanında eğitim de verebileceği algısı oluşturulmaktadır.

3. 2. Kalkınma Konulu İkinci Poster

1938 yılına tarihlenen çalışmanın kalkınma konulu ikinci propaganda posterini, Gohar Arami Fermanyan tarafından hazırlanmıştır. Posterin merkezinde tarlada hasat yapan bir kadın görseline yer verilmektedir. Posterde yer alan kadının bir elinde üzüm diğer elinde de bir tarım aleti bulunmaktadır. Posterin fonundaysa, buğday tarlası, inekler ve bir tarım aracı görülmektedir. Posterde “Kolhozlara (kolektif çiftlikler) ve kolektif çiftçilerin zengin ve kültürel yaşamına selam” (Կեցցե կոլտնտեսությունների յե կոլտնտեսականների ունեվոր ու կուլտուրական կյանքը) yazısı bulunmaktadır.

Şekil 2: Kalkınma Konulu Propaganda Posteri²⁷

Duygusal işlev boyutunda analiz ederken posterin, bir önceki poster gibi Stalin döneminde hazırlandığı görülmektedir. Posterde verimli olarak sunulan bir tarlada çalışmakta olan bir Ermeni kadın temsiline yer verilmektedir. Diğer yandan posterde yer alan tarım makinesi görseli, Sovyetler Birliği'nde modern tarımın simgesi olarak kullanılmaktadır. Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilen beş yıllık kalkınma planları kapsamında ülkede refah ve bolluğun meydana geldiği mesajı verilmektedir. Bu durum posterde özellikle beş yıllık kalkınma planlarındaki kolhozlara vurgu yapılmasından anlaşılmaktadır. Kolhoz (колхоз), kolektif tarımcılık (коллективное хозяйство) kelimelerinin kısaltılmış halinden meydana gelmektedir. Kolhozlar, Sovyetler Birliği'nde tarım sektöründe meydana getirilen “kolektif tarımla” uğraşan birlikleri ifade etmektedir. Kolхозlarda toprağın mülkiyeti devlete ait olmaktadır. Buna karşılık, az bir bedelle köylüye kiraya verilerek üretimin sağlanması amaçlanmaktadır. Kolhozlar, Sovyetler Birliği'nde ekonomik gelişimin simgesine haline gelmektedir.

Gönderimsel işlev açısından ele alındığında posterde, Sovyetler Birliği'nde beş yıllık kalkınma planlarının²⁸ konu edildiği görülmektedir. Posterin

27 “Kalkınma Konulu Propaganda Posteri,” *IDEP*, erişim 20 Temmuz 2020. <https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters:42>.

28 Sovyetler Birliği Beş Yıllık Kalkınma Planları, Stalin döneminde, ilki 1928 yılında uygulamaya konan ekonomik kalkınma planlarını ifade etmektedir. Bu çerçevede kolektif tarım sistemi oluşturulmakta, tarımda makineleşme artırılmaktadır. Diğer yandan sanayileşmede önemli adımlar atılmaktadır.

hazırlandığı tarih, Sovyetler Birliği Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın başlangıç tarihidir. Kalkınma planları kapsamında oluşturulan kolhozlarda, Sovyetler Birliği'nin ekonomik yönden kalkınması amaçlanmıştır. Sovyetler Birliği'ndeki kolhozlarda tarımda makineleşme gerçekleştirilmekte ve bu şekilde tarımsal üretimin artırılması hedeflenmiştir. Kolhozlar, Stalin döneminin ekonomi politikalarının en önemli bölümlerinden birini oluşturmaktadır.

Çağrı işlevi açısından incelendiğinde posterde Sovyetler Birliği tarafından gerçekleştirilen beş yıllık kalkınma planlarının, Ermeni halkı nezdinde yüceltmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Ermenilerin, Komünist ideolojiyle birlikte refaha kavuştuğu algısı oluşturulmakta ve bu refahın sürdürülebilmesi için ülkedeki komünist rejimin varlığını koruması gerektiği mesajı verilmektedir. Posterde tarımsal üretimde erkekler kadar kadınların da aktif olarak çalışması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Diğer yandan kolхозlardaki üretimde kadınların emeği ön plana çıkarılmakta ve Ermeni kadınların ülkenin ekonomik kalkınmasında ne kadar büyük bir rolü olduğu mesajı verilmektedir.

3.3. Savaş Konulu Üçüncü Poster

1941 yılına tarihlenen çalışmanın savaş konulu üçüncü propaganda posterini hazırlayan kişi hakkında bilgiye ulaşılamamaktadır. Posterin merkezinde elinde süngü takılı olan tüfekler tutan bir kadın ve bir erkek görseline yer verilmektedir. Posterin solunda tarla, tarım aracı, ahır, inekler ve samanları bir araya getiren insan görselleri; sağında ise tren ve fabrika görselleri bulunmaktadır. Posterde “Fabrikalarımıza, depolarımıza, demiryollarımıza ve tarlalarımıza yakından bakın” (Աշխարհը հսկեցէք մեր գործարաններին, պահեստներին, երկաթուղիներին, դաշտերին) yazısı yer almaktadır.

Şekil 3: Savaş Konulu Propaganda Poster²⁹

Çalışma kapsamında incelenen ilk iki posterde olduğu gibi bu poster de Stalin döneminde hazırlanmıştır. Duygusal işlev açısından incelendiğinde posterde Sovyetler Birliği yönetiminin, savaş halinde de kadın ve erkeğin benzer görev ve sorumluluklarının olduğuna yönelik algı oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Bu açıdan savaşlarda erkeklerin olması ve onların mücadele etmesi gerektiğine yönelik mit, Sovyetler Birliği tarafından ortadan kaldırılmaktadır. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği içerisinde pek çok kadın, Alman ordularına karşı mücadelede ederek Kızıl Ordu'ya önemli destek sağlamıştır. Diğer yandan savaş sırasında Sovyetler Birliği'nin desteğindeki kadın partizanlar da doğrudan Alman askerlerine karşı mücadelede bulunmaktadır. Sovyetler Birliği propaganda faaliyetlerinde erkekler kadar kadınların da savaşta ön planda olmalarını teşvik etmeye çalışmaktadır.

Gönderimsel işlev boyutunda analiz edildiğinde posterin İkinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında hazırlandığı görülmektedir. Buna karşılık posterin, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nda yer aldığı dönemde hazırlanıp hazırlanmadığı konusunda yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında Sovyetler Birliği, savaşta tarafsız kalmış, 22 Haziran 1941 tarihinde Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı başlattığı

29 "Savaş Konulu Propaganda Poster," *IDEP*, erişim 20 Temmuz 2020. <https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 266.

Barbarossa Harekâtı'ndan sonra savaşta yer almıştır. Bu açıdan İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı olarak kabul edilen, Almanya'nın Polonya'yı işgal ettiği 1 Eylül 1939 tarihinden, Sovyetler Birliği'nin Almanya'nın işgaline uğramasına kadar Sovyetler Birliği, tarafsızlık politikasını sürdürmüştür.

Posterin, 1 Ocak 1941-22 Haziran 1941 tarihleri arasında mı yoksa 22 Haziran 1941-31 Aralık 1941 tarihleri arasında mı hazırlandığına yönelik net bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu açıdan posterde verilen mesajlar, Ermeni halkını herhangi bir saldırıya yönelik hazır olmaları yönünde uyarmakla birlikte mevcut savaşta görev almalarına yönelik de teşvik edici nitelikte olabilmektedir.

Çağrı işlevi açısından ele alındığında posterde, savaş için kritik öneme sahip olan gıda üretim merkezleri, fabrikalar ve ulaşım alt yapısının korunması gerektiğine yönelik Ermeni halkına mesaj verildiği ortaya çıkmaktadır. Bu çağrı doğrudan posterdeki yazılar üzerinden Ermenilere verilmekte, diğer yandan posterdeki görseller üzerinden mesajın etkisinin artırılması amaçlanmaktadır. Posterde kadın ve erkek görsellerinin birlikte kullanılması, Ermeni kadınlarının da Ermeni erkekler gibi savaşta ön planda olması gerektiği algısını oluşturmaktadır. Ermeni kadının elinde süngü takılı silahın bulunmasıyla, Ermeni erkekler ile Ermeni kadınların ülke savunmasında eşit sorumluluğa sahip olduğu algısı oluşturulmaktadır. Diğer yandan posterde Ermeni erkekler gibi Ermeni kadınların da savaşta aktif rol almalarının teşvik edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

3.4. İnşaat Konulu Dördüncü Poster

1958-1965 yılları arasında tarihlendirilen çalışmanın inşaat konulu dördüncü propaganda posterini, Vaghinak K'ristap'or Mandakuni tarafından hazırlanmaktadır. Posterin merkezinde elinde bir gömlek ve bir inşaat aleti tutan bir kadın görseline yer verilmektedir. Posterde yer alan kadının da üzerinde işçi tulumu olduğu görülmektedir. Posterin fonunda inşa edilmekte olan bina görselleri yer almaktadır. Posterde Gençler sizi bekliyoruz (Երիտասարդներ, ձեզ ենք սպասում) yazısı bulunmaktadır.

Şekil 4: İnşaat Konulu Propaganda Poster³⁰

Duygusal işlev boyutunda analiz edilirken posterinde Stalin'den sonra Sovyetler Birliği'nin liderliğine gelen Kruşçev döneminde (1953-1964) hazırlandığı görülmektedir. Posterde Stalin'in ölümünden sonra Kruşçev döneminde de kadınların çalışma hayatında aktif rol aldığına yönelik mesaj verilmektedir. Posterin arkasında yer alan bina görselleri, Ermenistan'da inşa edilen binaların düzdeğişmeci olarak kullanılmaktadır. Posterde net olarak görülmemekle birlikte, posterde yer alan kadının sol göğsünün üzerinde muhtemelen Lenin'in veya Stalin'in başının yer aldığı bir rozet bulunduğu görülmektedir. Rozet doğrudan Komünist ideolojiyi simgelemekte ve inşaatta çalışan Ermeni kadının komünizme bağlı olarak hareket ettiği mesajı verilmektedir.

Gönderimsel işlev açısından ele alındığında posterde Sovyetler Birliği'nde kadınların çalışma ortamına odaklanıldığı görülmektedir. Kruşçev, her ne

30 "İnşaat Konulu Propaganda Poster," *IDEP*, erişim 20 Temmuz 2020.
<https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 39.

kadar Stalin'in ölümünden sonra destalinizasyon³¹ sürecini başlatmışsa da, Stalin döneminde uygulanmaya başlanan beş yıllık kalkınma programlarını sürdürmüştür. Programlar kapsamında Sovyetler Birliği'nde hem tarım hem de sanayi üretiminde sistemli bir üretimin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bunun yanında Sovyetler Birliği'ndeki alt yapının güçlendirilmesi amacıyla da çeşitli faaliyetler yürütülmüş ve ülkede yeni inşaat alanları oluşturulmuştur. Stalin döneminde olduğu gibi Kruşçev döneminde de kadınlar, iş kollarında aktif olarak istihdam edilmeye devam etmiştir.

Çağrı işlevi açısından incelendiğinde posterde Ermeni kadınların, Ermeni erkekler gibi inşaatta çalışabileceğine yönelik algı oluşturulmaktadır. Böylece Ermeni kadınların, tarım ve sanayi dışında inşaat alanında da aktif olarak istihdam edilmesi amaçlanmaktadır. Bu aşamada posterlerde inşaat alanında Ermeni kadınların çalışmayacağına yönelik mitin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Posterde resmedilen kadın görselinin elindeki önlüğü ve inşaat aletini uzatmasıyla, aynı zamanda "Gençler sizi bekliyoruz" yazısı ortaya konulmasıyla doğrudan Ermeni gençleri inşaatta çalışmaya davet edilmektedir. Posterde yer verilen görsel ve yazılı göstergelerde, Ermenistan'da erkek ve kadınların inşaatta çalışmaya teşvik edildiği ortaya çıkmaktadır.

3. 5. Tarım Konulu Beşinci Poster

1962 yılına tarihlenen çalışmanın tarım konulu beşinci propaganda posterini, Gevork Arakelian tarafından hazırlanmıştır. Posterin merkezinde bir tarım aracını sürmekte olan bir kadın ve bir erkek görseline yer verilmektedir. Posterde yer alan her iki kişinin önünde bir buğday yığınının olduğu görülmektedir. Posterde, "Bol miktarda tahıl yetiştirin" (Հասնէ՛ք հարուստիկի առատութեան) yazısı bulunmaktadır.

31 Destalinizasyon, Sovyetler Birliği'nde Stalin'in ölümünden sonra Stalin'in bazı uygulamalarının eleştirilmesini ve yürürlükten kaldırılmasını ifade etmektedir.

Şekil 5: Tarım Konulu Propaganda Poster³²

Duygusal işlev açısından incelendiğinde posterin bir önceki poster gibi Kruşçev döneminde hazırlandığı görülmektedir. Posterde yer alan erkek görseli bir elini tarım aracında bulunan kadının direksiyonu tutan elinin yakınına koyarken diğer elini de kadının sol omzunun üstüne koymaktadır. Posterin solunda yer alan buğdaylar ise Ermenistan'daki üretimin olgusunun eğretilmesi olarak kullanılmaktadır.

Gönderimsel işlev boyutunda analiz edildiğinde posterde, Kruşçev döneminde uygulanmaya devam eden beş yıllık kalkınma planları kapsamında Ermeni kadınların, Ermeni erkekler gibi istihdamda aktif olarak rol almayı sürdürdüğü aktarılmaktadır. Diğer yandan posterde Sovyetler Birliği içerisinde tarımda makineleşmenin yaygınlaştırılmasıyla, tarımsal üretimin daha kolay hale gelmesinin sağlandığı algısı oluşturulmaktadır.

Çağrı işlevi açısından ele alındığında posterde Ermeni kadınların, tarımsal üretime aktif olarak katılmalarının teşvik edildiği ortaya çıkarılmaktadır. “Bol miktarda tahıl yetiştirin” şeklindeki yazıyla doğrudan Ermeni toplumunun tarımsal üretime katkı sağlaması teşvik edilmektedir. Posterdeki görsel kodlarda, Ermeni erkeğin, Ermeni kadına tarım aracını kullanmasında yardımcı olduğu mesajı verilmektedir. Böylece Ermeni kadınların, tarımsal üretime katılmaları durumunda işi öğrenmeleri konusunda yardım

32 “Tarım Konulu Propaganda Poster,” *IDEP*, erişim 20 Temmuz 2020. <https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters:410>.

alabileceklerine yönelik algı oluşturulmaktadır. Bu şekilde Ermeni kadınların tarımsal üretimde tarım araçlarını kullanıp kullanamayacaklarına yönelik oluşabilecek kararsızlıklarının ortadan kaldırılması amaçlanmıştır.

3.6. Sanayi Konulu Altıncı Poster

1975 yılına tarihlenen çalışmanın sanayi konulu altıncı propaganda posterini hazırlayan kişi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Posterin merkezinde işçi tulumu içerisinde, fabrikada çalışan bir kadın görseline yer verilmektedir. Posterin fonunda fabrikada kadınların görselleri resmedilmektedir. Posterde “Kadınlar! Üretim tekniğini öğrenin ve öne çıkan erkeklerin yerine geçin” (Կանայք՝ ուսումնասիրեցեք արտադրության տեխնիկան, փոխարինեցեք ֆրոնտ գնացած տղամարդկանց) yazısı yer almaktadır.

Şekil 6: Sanayi Konulu Propaganda Poster³³

33 “Sanayi Konulu Propaganda Poster,” *IDEP*, erişim 20 Temmuz 2020. <https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 181.

Duygusal işlev boyutunda analiz edildiğinde posterin Kruşçev'den sonra Sovyetler Birliği'nin liderliğine gelen Leonid Brejnev (1964-1982) döneminde hazırlandığı görülmektedir. Posterde işçi tutumları içerisinde fabrikada çalışmakta olan Ermeni kadın işçi görselleriyle, Ermenistan'da tarım ve inşaat alanında olduğu gibi sanayi alanında da Ermeni kadınların istihdamda aktif rol oynadıkları mesajı verilmektedir. Diğer yandan posterin fonunda yer alan fabrika görselleri, Ermenistan'daki sanayileşmenin düzdeğişmeci olarak kullanılmaktadır.

Gönderimsel işlev açısından ele alındığında, Stalin ve Kruşçev dönemlerinde olduğu gibi Brejnev döneminde de kadınların istihdamda aktif olarak rol aldığı poster üzerinden aktarıldığı ortaya çıkmaktadır. Sovyetler Birliği içerisinde yaşanan lider değişimleri çerçevesinde uygulanan kimi politikalarda değişiklikler olabilmektedir. Buna karşılık kadınların istihdamı konusunda her üç lider döneminde de kadınların çalışmaya teşvik edilmesinde ortak bir politika uygulandığı ortaya çıkmaktadır.

Çağrı işlevi açısından incelendiğinde posterde, "Kadınlar! Üretim tekniğini öğrenin ve öne çıkan erkeklerin yerine geçin" yazısıyla Ermeni kadınların, Ermeni erkekler gibi sanayi kollarında çalışmasının teşvik edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu şekilde posterde Sovyetler Birliği yönetimi, tarım ve inşaat alanında olduğu gibi sanayi üretiminde de Ermeni kadınların aktif olarak rol olabileceğine yönelik mit inşa etmektedir.

Sonuç

Çalışmada incelenen altı propaganda posterini üzerinden ulaşılan bulgular ışığında, Komünizm ideolojisinin, Ermeni kadınların toplumsal rollerini ne yönde şekillendirdiği ortaya çıkarılmaktadır. Komünizm, temel olarak Ermeni kadınların toplumsal hayatta daha aktif olarak rol oynamasını teşvik etmektedir. Ermeni kadınlara, toplumsal hayatta pek çok konuda Ermeni erkeklere tanınan haklar verilmekte, erkek ve kadın arasında cinsiyetçi ayrımın oluşmanın önlenmesine çalışılmaktadır. Sovyetler Birliği yönetimi, Ermeni kadınlar ve erkekler arasında fırsat eşitliği sağlayarak, Ermeni kadınların toplumda daha fazla ön plana çıkmasını amaçlamaktadır.

Komünizm ideolojisi altında Ermenistan'da hazırlanan propaganda posterleri üzerinden kadınların istihdam sürecinde aktif olarak rol almalarının teşvik edildiği görülmektedir. Bu şekilde Sovyetler Birliği yönetimi tarafından uygulamaya konulan beş yıllık kalkınma planları kapsamında ihtiyaç duyulan işgücü ihtiyacı, Ermeni kadınların istihdam sürecine aktif olarak katılımının

sağlamayla karşılanmaya çalışılmaktadır. Bu aşamada propaganda posterlerinde Ermeni kadınların, tarım, sanayi ve inşaat alanında Ermeni erkekler tarafından gerçekleştirilen işleri yapabileceğine yönelik mit inşa edilmektedir. Diğer yandan erkeklerin, kadınlara nazaran bu işlerde daha başarılı olacağına yönelik mitin de ortadan kaldırılmasına çalışılmaktadır. İstihdamın dışında eğitim alanında da kadın ve erkekler arasında fırsat eşitliği sağlanmakta, kadınların da eğitim almaları teşvik edilmektedir.

Propaganda posterlerinde Ermeni kadınların, Ermeni erkekler tarafından yapılan pek çok işi yapabileceğine yönelik algı, İkinci Dünya Savaşı sırasında hazırlanan propaganda posterleri üzerinden de ortaya konulmaktadır. Posterde Ermeni kadınların ülke savunmasında, Ermeni erkekler gibi aktif rol oynayabileceğine yönelik mit inşa edilmektedir. Bu amaçla posterde silahlı bir erkek görselinin yanında silahlı bir kadın görseli de resmedilerek, ülke savunmasında Ermeni kadın ve erkeklerin benzer sorumluluğa sahip olduğu algısı oluşturulmaktadır.

Çalışmada incelenen propaganda posterleri genel olarak değerlendirildiğinde, Komünist ideoloji altındaki Ermenistan'da erkeklerin ön planda olduğu toplumsal yapının yerine, erkek ve kadınların her ikisinin de ön planda olduğu bir toplumsal yapının inşa edilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada Komünist ideolojiye ait erkek ve kadın eşitliğine vurgu yapan söylemler doğrudan propaganda posterlerinde kullanılmaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen propaganda posterleri üzerinden Ermenistan'ın Komünist ideoloji altında yönetildiği dönemde (1920-1991), Ermeni kadınların toplumsal rollerine ışık tutulması amaçlanmaktadır. Çalışma Ermenistan tarihine ve Komünist ideolojinin Ermeni toplumu üzerindeki rolüne ışık tutması bakımından önem taşımaktadır. Buna karşılık çalışmanın yalnızca propaganda posterleri üzerinden gerçekleştirilmesi ve örneklem olarak belirlenen altı propaganda posterleri üzerinden elde edilen bulgular ışığında genellemelerin yapılması çalışmanın temel sınırlılığını oluşturmaktadır. Bu açıdan gelecek çalışmaların, Komünist ideolojinin Ermeni kadınların toplum içerisindeki rollerini nasıl şekillendirdiğini, farklı kitle iletişim araçları üzerinden incelemesinin alana daha da fazla katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

- IDEP. “Eğitim Konulu Propaganda Posterleri.” Erişim 20 Temmuz 2020.
<https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 78.
- IDEP. “Kalkınma Konulu Propaganda Posterleri.” Erişim 20 Temmuz 2020.
<https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 42.
- IDEP. “Savaş Konulu Propaganda Posterleri.” Erişim 20 Temmuz 2020.
<https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 266.
- IDEP. “İnşaat Konulu Propaganda Posterleri.” Erişim 20 Temmuz 2020.
<https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 39.
- IDEP. “Tarım Konulu Propaganda Posterleri.” Erişim 20 Temmuz 2020.
<https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 410.
- IDEP. “Sanayi Konulu Propaganda Posterleri.” Erişim 20 Temmuz 2020.
<https://idep.library.ucla.edu/search#!/document/armeniaposters>: 181.

Telif Eserler

- Arevian, Mary, Samar Nouredine, ve Tamar Kabakian-Khasholian, “Raising Awareness and Providing free Screening improves Cervical Cancer Screening among Economically Disadvantaged Lebanese/Armenian Women.” *Journal of Transcultural Nursing*, 17, sayı 4 (2006): 357-364.
- Arevian, Mary, Samar Nouredine ve Sarah Abboud. “Beliefs Related to Breast Cancer and Breast Cancer Screening among Lebanese Armenian Women.” *Health Care for Women International* 32, sayı 11 (2011): 972-989.
- Aşkan, Hakan ve Aytuğ Mermer Üzümlü. “Soğuk Savaş Dönemi’nde Özgür Avrupa Radyosu’nu Konu Alan ‘Gerçekliğin Kuleleri’ Adlı Kısa Film Üzerine İnceleme.” *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sayı 1 (2020): 71-92.
- Çalışkan, Sadık, ve Mehmet Barış Yılmaz. “Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde Basında Yer Alan Propaganda Posterleri Üzerinden

- Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşası." *Ermeni Araştırmaları*, sayı 65 (2020): 75-100.
- Dargarabedian, Arda. "Armenian Women in Jordan." *Al-Raida Journal* (2003): 24-26.
- Haytian, Aram."The Molokans in Armenia." *Iran and the Caucasus* 11, sayı 1 (2007): 33-44.
- Ilic, Melanie. "Soviet Women Workers and Menstruation: A Research Note on Labour Protection in the 1920s and 1930s." *Europe-Asia Studies*, 46, sayı 8 (1994): 1409-1415.
- Ishkanian, Armine. "Mobile Motherhood: Armenian Women's Labor Migration in the post-Soviet Period." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 11, sayı 3 (2002): 383-415.
- Kalaidjia, Azadouhi. "The Armenian Women in Lebanon." *Al-Raida Journal* (1981): 8-9.
- Kaprielian-Churchill, Isabel. "Armenian Refugee Women: The Picture Brides, 1920-1930." *Journal of American Ethnic History* (1993): 3-29.
- Kepley Jr, Vance. "The First 'Perestroika': Soviet Cinema under the First Five-Year Plan." *Cinema Journal* 35, sayı 4 (1996): 31-53.
- Komsuoğlu, Ayşegül ve Birsen Örs. "Armenian Women of Istanbul: Notes on Their Role in the Survival of the Armenian Community." *Gender, Place & Culture* 16, sayı 3 (2009): 329-349.
- Okkenhaug, Inger Marie. "Religion, Relief and Humanitarian Work among Armenian Women Refugees in Mandatory Syria, 1927-1934." *Scandinavian Journal of History* 40, sayı 3 (2015): 432-454.
- Okoomian, Janice. "Becoming White: Contested History, Armenian American Women, and Racialized Bodies." *Melus* 27, sayı 1 (2002): 213-237.
- Papazyan, Agnesa; Ngoc Bui, ve Aghop Der-Karabetian. "Life Satisfaction, Acculturative Stress, Ethnic Identity, and Gender Role Attitudes Among Armenian American Women." *American International Journal of Contemporary Research* 6, sayı 1 (2016): 10-21.

Semerdjian, Elyse. “Armenian Women, Legal Bargaining, and Gendered Politics of Conversion in Seventeenth and Eighteenth-Century Aleppo.” *Journal of Middle East Women’s Studies* 12, sayı 1 (2016): 2-30.

Shahnazarian, Nona, ve Ulrike Ziemer. “Emotions, Loss and Change: Armenian Women and post-Socialist Transformations in Nagorny Karabakh.” *Caucasus Survey* 2, sayı 1-2 (2014): 27-40.

Temir, Erkan ve Fırat Yıldız. “Büyük Terör Döneminde Hakas Türkü Aydınlara Uygulanan Zulüm ve Bölgesel Sovyet Gazetelerinin Rolü.” *Journal of Turkology* 29, sayı 1 (2019): 163-178.

Yılmaz, Alper. “İnsan Ticaretinin Kamu Spotu Reklamlarında Sunumu: Roland Barthes’ın Mit Olgusu Üzerinden Göstergebilimsel Analiz.” *Göç Araştırmaları Dergisi* 6, sayı 1 (2020): 8-34.

Youngblood, J. Denise. “A War Remembered: Soviet Films of the Great Patriotic War.” *The American Historical Review* 106, sayı 3 (2001): 839-856.

Yayın Geliş Tarihi: 08.06.2020

Yayına Kabul Tarihi: 25.08.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Aslan, Taner. "Hamid Paşa'nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 66 (2020): 73-109.

Araştırma Makalesi

HAMİD PAŞA'NIN VAN VALİLİĞİ SIRASINDA ERMENİ MESELESİ (1883-1887)

(THE ARMENIAN QUESTION DURING HAMID PASHA'S
GOVERNORSHIP OF VAN (1883-1887))

Taner ASLAN*

Öz: 1883-1887 tarihleri arasında Van Valiliği yapan Hamid Paşa, Van'daki Ermeni komitelerinin eylemleriyle ilgili önemli tespitlerde bulunmuş; bu tespitlerini Dâhiliye Nezareti ile paylaşarak, bunlarla ilgili olarak alınması gereken önlemlere dair görüşlerini içeren iki rapor sunmuştur. Hamid Paşa'nın Ermeni komitelerinin faaliyetlerini engellemesinden dolayı söz konusu komiteler, Dâhiliye Nezareti'ne onunla ilgili olarak asılsız ihbarlarda bulunmuşlar; bundan bir sonuç alamayınca da onun zehirlenerek öldürülmesine yol açmışlardır.

Bu çalışmada Van Valisi Hamit Paşa'nın Van'daki Ermeni örgütlerinin faaliyetlerine dair tespitleri ve önlemleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamid Paşa, Van Vilayeti, Ermeni, Komitacılık, Ermeni sorunu.

Abstract: Hamid Pasha, who served as Governor of Van between 1883 and 1887, made important observations about the actions of the Armenian committees in Van, and shared those findings with the Ministry of Interior and presented two reports with his views on the measures to be taken in relation to them. Due to Hamid Pasha hindering the activities of the

* ORCID: 0000-0002-8207-3224

Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. taneraslan@aksaray.edu.tr

Armenian committees, these committees gave false reports to the Ministry of Interior regarding him, and when they did not get any results, they had him poisoned and killed. This study will discuss the findings and precautions of Governor of Van Hamid Pasha regarding the activities of Armenian organizations in Van.

Keywords: *Hamid Pasha, Province of Van, Armenian, Committees, Armenian question,*

GİRİŞ

1789 Fransız İhtilalinin Osmanlı Devleti'ndeki etnik kimliklerde ulus bilinçlenmesi oluşumuna ve gelişimine önemli etkisi olduğu vakidir. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması sonrasında, Ermeni toplumunda milliyetçilik hareketleri gelişme göstermiştir. Bu antlaşmayla Ermeni meselesi uluslararası diplomasinin konuları arasında yer almaya başlamıştır.¹ Söz konusu milliyetçilik akımı ile Osmanlı ülkesinde Amerikalı Protestanların misyonerlik faaliyetleri, Ermenileri ihtilal düşüncesine sevk eden hususlar arasındadır.²

Ermenilerde ulusal bilincin, Ermeni Milli Nizamnamesinin Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmesiyle başladığı ileri sürülebilir. Zira 18 Mart 1862 tarihinde Babıali tarafından onaylanan bu nizamname, Ermenileri devlet içinde çok daha güçlü bir mevkie getirdiği gibi, milli bilinçlerinin oluşumuna da katkı sağlamaktadır.³ Ayrıca farklı mezheplere bölünmüş olan Ermenileri bir çatı altında toplaması da nizamnameyi önemli kılan bir diğer özellik olarak ortaya çıkmaktadır.⁴

Esasında, Ermenilere söz konusu nizamnameden önce de muhtelif ayrıcalıklar verilmiştir. Kendilerine tanınmış olan ayrıcalıklara verdikleri olumlu karşılık onların *Millet-i Sadıka* şeklinde tavsif edilmelerine imkân tanımıştır.⁵ Ermenilere verilen imtiyazlar, onların belirli bir sosyal sorun yaşamasının

1 “Babiâli Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat düzenlemeleri yapmayı ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı ‘Ermenilerin’ emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder.” Bkz. Yunus Özger, “Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 4*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 358. .

Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi isimli mufassal eserinde Ermeni sorununun birinci merhalesini Berlin Antlaşması'yla başlatmaktadır. Bu antlaşmaya yol açan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde yine Ermeniler lehine bir maddenin yer aldığı görülmektedir. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001): 28.

2 Mustafa Gül, “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *OTAM*, Sayı: 8, (Yıl: 1997): 139; Yusuf Sarımay, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*1, Sayı: 2, (Yıl: 2008 Yaz): 71.

3 Remzi Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri”, *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, 4, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008): 61-80, 61; Özlem Karasandık, “Ayrılkıçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, (Kış 2004 - İlkbahar 2005).

4 Osman Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu,” *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, (Ankara: TTK, 2014): 5.

5 Abdurrahman Şeref bu konuda şu tespiti yapar: “Türklerle et - kemik misali hem halk hem menfaat hem nasip oldular. Bu itibarla Devletle - Ermeniler arasında ciddi bir güven duygusu mevcut idi.” Bkz. Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, (Mayıs 2010): 132.

önüne geçmiştir.⁶ Sosyo-kültürel ve iktisadi açıdan hem Osmanlı ülkesinde hem de Avrupa ile mukayese edildiğinde, daha geniş haklara sahip oldukları sonucuna ulaşılabilir.⁷ Dahası bu durumun Ermeni toplumunun kültürel ve kimlik unsurlarının muhafaza edilmesine de önemli katkı sunduğu ileri sürülebilir.⁸

1877-78 Osmanlı – Rus Harbi sonrası mevcut politik zeminin kendilerine önemli yardım sunduğunu düşünen Ermeni milliyetçileri⁹, örgütler kurarak Ermeniler arasında siyasal bilinç uyandırma gayreti içine girmişlerdir. Yaptıkları propagandist faaliyetler, Anadolu’da kurdukları yardım kuruluşu görünümü dernekler vasıtasıyla özellikle genç Ermenilerde milliyetçilik düşüncesine yaygınlık kazandırmıştır.¹⁰ Anadolu’da Ermenilerin meskûn olduğu şehirlerden ziyade, yoğun bir Ermeni nüfusa sahip olduğunu öne sürdükleri¹¹ Van Vilayeti Ermeni milliyetçilerinin önemli zihin ve eylem merkezlerinden biri olmuştur. Bu durum 3. Ordunun hazırlanmış olduğu raporda da açıkça ortaya konulmuştur.¹²

Van’ın Ermenilerce ne denli önemli bir mevkide yer aldığı Amerikalı misyonerlerin ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Onlar Van’ı Ermenilerin kalbi şeklinde nitelendirmişlerdir.¹³ Van’ın bu öneminden olsa gerek Ermeni milliyetçi ruhanilerin de örgütsel faaliyet alanı olarak burayı tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin eski Ermeni Patriği Mığırdiç Khrimian Ermenileri örgütlemek ve burayı Ermeni ihtilal hareketinin merkezi yapmak maksadıyla Van’a yerleşmiştir.¹⁴

Van’ın Ermeni ihtilal örgütlerince merkez olarak seçilmesinden önce, burada Ermeni milliyetçileri yardım maksadıyla dernekler kurmuşlardır. İstanbul’da kurulan ilk Hayırseverler Cemiyeti’nden (Benevolent Union) 12 yıl sonra

6 Recep Cengiz, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 10.

7 Bu gerçeği birçok Avrupalı yazar ortaya koymaktadır. Bkz. Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009): 35-36.

8 Halil Erdoğan Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010): 164.

9 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010): 124.

10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM): 2. Şube Dosya No: 20, Vesika No: 44.

11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti (BOA, Y.PRK.AZN.): 1/23.

12 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 1, (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005): V.

13 Abidin Temizer, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, Cilt 2, Sayı: 2, (Yıl: 2013): 173.

14 Cevdet Küçük, “Van’daki Ermeni İşyanları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990): 137.

Berlin Antlaşması'ndan da 6 yıl önce, 1872 tarihinde, Van'da İttihat ve Halas (Birlik ve Kurtuluş ya da Kurtuluş Birliği)¹⁵ ; Berlin Antlaşması'nın tesiriyle 1878 tarihinde de “Siyah Haç” cemiyetlerini kurmuşlardır.¹⁶ Birkaç yıl içerisinde Van'da Ermeni örgütlerinin kurulup faaliyet göstermeleri Van'ın Ermeni örgütlerinin önemli bir merkezi olduğu savını güçlendirmektedir. Ayrıca Amerikan Yabancı Misyoner Komisyonu Kurulu'na (American Board of Commissioners for Foreign Missions) bağlı misyonerler 1870 tarihinde Van'da bir şube açmışlardır. Bu şubenin başında Dr. George C. Raynolds bulunmuştur.¹⁷ Misyonerler, Van Ermenilerini bir dizi hayal mahsulü ifadelerle yanlarına çekmeye çalışmışlardır. İncil'de Ararat'ın geçtiğini ve Ermenilerin ilk başkentlerinin de Van olduğuna ikna etmeye çalıştıkları görülmektedir.¹⁸

Yukarıda anlatılan bu bağlamda çalışmada 1883-1887 tarihleri arasında Hamid Paşa'nın Van Vilayeti Valiliği görevindeyken Van'da Ermeni meselesi ele alınmıştır.

1- Hamid Paşa'nın Van Vilayeti Valiliğine Tayini

Hamid Paşa, Van'a Vali olarak atanmadan önce Urfa Mutasarrıflığı görevini deruhte etmekteydi. Van Valiliği görevinde bulunan Hasan Paşa sıhhatinin bozulması üzerine bu görevinden ayrılmak durumunda kalmıştır. Sadaret, Bitlis Valisi Arif Paşa'yı¹⁹ Van'a vali olarak atamak istemiş ancak yaşlılığı ve hastalığından dolayı İstanbul'da kalmayı talep etmiştir. Sadrazamın onay vermesiyle İstanbul'da ikametine müsaade edilmiştir.²⁰

15 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976): 430; Ergünoç Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994): 11

16 Akçora, *Van ve Çevresinde*, 11

17 Temizer, “Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi,” 173.

Her ne kadar söz konusu tarihte kurulmuş olsa da Osmanlı makamları buna ruhsatı 1907 tarihinde vermiştir. Bkz. Temizer, “Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, 176

18 Necmettin Tozlu, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri,” *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 4.

19 Arif Paşa Yenişehirli olup, iki kez Bitlis Valiliği görevinde bulunmuştur. 1890-1892 yılları arasında da Halep Valiliği yapmıştır. Bkz. *Bitlis Salnameleri* (hazırlayan Eralp Yaşar Azap), (İstanbul: Betav, 2017): 13. Abdulhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *1908-2008 Jön-Türk Devrimi'nin 100. Yılı Uluslararası Kongre 28-30 Mayıs 2008* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010): 13.

20 BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 188/29-1, 2. Aktaran Taner Aslan, “Hamid Paşa'nın Van Valiliği.” *OTAM* 40, (Güz 2016): 208.

Van Vilayeti'nin önemine binaen Babialı buraya tayin edilecek valinin idarî hususiyet, beceri ve meziyetlerinin yanı sıra devlete olan sadakat ve güvenirliliğine oldukça büyük ehemmiyet vermiştir. Buraya Hakkâri Vilayeti Valisi Hilmi Paşa önerilmiş ise de hakkındaki olumsuz rapor üzerine bundan vazgeçilmiştir. O sıralar Urfa Mutasarrıflığı görevinde bulunan Hamid Paşa Van için uygun bulunmuş, Meclis-i Vükela kararıyla Rumeli Beylerbeyi rütbesiyle 24 Ekim 1883 tarihinde Van Valiliği görevine getirilmiştir.²¹ Hamid Paşa, Van'a vali olarak tayin edildiğinde 2 Mecidiye ve 2 Osmanî nişanına sahipti.²² Şüphesiz bu nişanlar onun tercih edilmesi ve vali olarak tayin edilmesinin önünü açtığı söylenebilir.

2- Hamid Paşa'nın Van Vilayeti'nde Ermeni Meselesine Dair Görüşleri

Avrupa devletleri, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin, siyasî ve iktisadî faktörlerin de tesiriyle, gücünü iyiden iyiye kaybetmeye başlaması üzerine Osmanlı tebaasından gayrimüslim azınlıkları Osmanlı Devleti'ne karşı kullanma eğilimi içerisinde girmişlerdir. Avrupa devletlerinden teşvik ve himaye gören²³ Osmanlı gayrimüslimleri arasında milliyetçilik söylemleri giderek yerleşmeye başlamış, bundan mülhem başlatılan ihtilal hareketleri örgütlü bir hal alarak devletin önemli iç ve dış sorunu haline gelmiş/getirilmiştir. Ermeni milliyetçileri de, Avrupa devletlerinin teşvik ve himayeleriyle Osmanlı Devleti'nden ayrılan ya da muhtariyet elde eden Balkan uluslarına benzer bir duruma sahip olmak arzusuyla harekete geçmişlerdir.²⁴

Hamid Paşa'nın Van Vilayetine vali olarak tayin edilmeden önce Urfa Mutasarrıflığı görevindeyken ülkenin doğu vilayetlerinde Ermeni milliyetçileri ve ihtilalcilerinin faaliyetlerine dair malumat sahibi olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Ermeni nüfusunun diğer vilayetlere nazaran yoğun olduğu ve hatta genel olarak ülke genelinde önemli iç mesele haline gelmiş olan Ermeni meselesi onun en çok üzerinde durduğu mesele olmuştur. Vilayette Ermeni milliyetçilerinin faaliyetlerini iyi gözlemlemiş, buna dair bir rapor hazırlayarak Babialı'ya takdim etmiştir.

Önemli bir Ermeni nüfusu barındıran Van Vilayeti, gerek Batılı devletlerin gerekse onlardan teşvik gören Ermeni propagandist din adamları ve ihtilal

21 BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 910/72332.

22 BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 996/78686; 1303 *Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1303): 457.

23 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, 2004): 22.

24 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1/66.

örgütlerinin en dikkat çeken yeridir. Dolayısıyla Hamid Paşa, bölgede devlet aleyhine oluşan gizli ittifakları ve ihtilal faaliyetleri üzerine belli malumata sahiptir. Bu bilgiler ışığında vilayet üzerinde oynanan ve oynanması muhtemel olaylara yönelik çalışmalar yapmaktadır. 24 Kasım 1884 tarihinde bu hususa dair hazırladığı raporunda, Ermenilerde Ermeni devleti kurma hayalinin Avrupalı devletlerden alınan destek, gayret ve teşviklerle oluştuğunu belirtmektedir. Van'daki Ermeni ihtilal oluşumlarının arkasında Batılı devletlerin olduğuna dair hazırlamış olduğu tafsilatlı raporunu Babıali'ye göndermiş, Van'daki menfi gelişmelere dair Babıali'yi bilgilendirmiştir.²⁵ Ona göre Avrupa kamuoyu ve basını Ermeni meselesini uluslararası boyuta taşıma amacı gütmektedir. Van bölgesinde olan hadiseler, Avrupa basınında oldukça abartılı bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır.²⁶

Hamid Paşa'nın dikkat çekici tespitleri arasında, Ermenilerin Van Vilayetinde tahrif edilmiş nüfus istatistikleri hazırlayarak Avrupalı devletleri buna inandırma çabasında oldukları da yer almaktadır. Ermeni milliyetçileri ve ruhanilerin bu yolla, nüfusça yoğun olduklarını iddia ettikleri bölgenin Ermenilere ait olduğu tezini ortaya atarak Avrupalı devletlerden özerklik gibi idari yapılanmaları hakkında politik destek temin etmeyi planladıkları öne sürülebilir. Ermeni nüfusunu olduğundan yüksek göstermek için Kürtlerin aslında Ermeni olduğu iddiasının dahi ortaya atıldığı görülmektedir.²⁷ Hamid Paşa Ermenilerin Avrupalı devletler üzerinde oluşturacağı politik algının farkında olmuş, bu hususta Babıali'yi uyararak bilgilendirmiştir.

Hamid Paşa'nın raporu doğrultusunda Babıali, Van başta olmak üzere, tüm vilayetlere Ermeni ihtilalini önlemek için alınması gereken tedbirlere dair bir yazı göndermiştir. Söz konusu yazıda, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde halkı tahrik ederek ihtilale teşvik edenlerin, yasak yayın basan ve dağıtanların, kaçak silah getirenlerin, Ermenilerden yardım kastıyla para toplayanların ve ihtilal fikirlerini yayanların buldukları mahallerde gözaltına alınarak başka mahallere "tard ve tedib" edilmelerinin sağlanması yer almaktadır.²⁸

3- Van'da Ermeni-Kürt Sorunu

Hamid Paşa, Van'a vali olarak tayin edildikten sonra özellikle Kürt ve Ermeniler arasında yaşanan ve etnik temelli ayrışmaya dayanmayan adi vakalar

25 BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12/30, 1.

26 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142/63; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55/106.

27 BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12/30.

28 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398-64.

kapsamında değerlendirilecek asayiş problemlerinin çözümüne yönelik faaliyetlerde bulunarak sorunu izole etmeye çalışmıştır. Bölgenin huzurunun ve refahının tesis ve teminini yasal ve hukuki temelleri baz alarak sağlamıştır. Devletin adalet ve hoşgörü kültürü tezi bağlamında herkese eşit muamelede bulunmuştur.²⁹

Ermeni ve Kürt tebaa arasında bir denge kurmaya çalışmasına rağmen, Ermenilerin, aşiretlere ve Kürtlere dair birtakım ithamlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ermeniler, Kürtlerin köylerini basarak bazı Ermenileri öldürdüklerine, bazılarının da mal ve mülklerini gasp ettiklerine dair zabıta dairesine ihbarlarda bulunmuşlardır. İhbarları vilayetin asayişinin tesisi açısından önemseyen Vali, ihbar edilen yerlerde yaptırdığı incelemeler ve soruşturmalarda bu ihbarların asılsız olduğu sonucuna ulaşmıştır. Esasında bu şikâyetlerin, hem kendileri hem de hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamak için şehre giderken Ermeni köyü yakınlarından geçen Kürtlerden kendilerine bir fenalık geleceği şeklindeki varsayımdan kaynaklandığı görülmektedir.³⁰

Ermeni milliyetçilerinin iddialarının aksine Hamid Paşa yasalar ve hukuk çerçevesinde hareket etmiş; hatta Kürtlerin Ermenileri incitici davranışlarından vazgeçmeleri hususunda telkinde bulunarak, sorunu iyi niyet çerçevesinde çözmeye çalışmıştır. Bölgenin asayişinin ve huzurunun sağlanmasına yönelik adımlar atmış, özellikle aşiretlerle kurduğu diyaloga dayanarak sorunların çözümünü ortak bir payda da halletmeye gayret etmiştir. Hatta bizzat kendisi bölgeyi gezmiş, sıcak münasebetler kurmuştur. Hamid Paşa, devletin bütün vatandaşlarına kanun önünde eşit haklar tanıması şeklinde bir yönetsel anlayışla Van Vilayetinde bir yönetim inşa etmeye çalışmış, tüm unsurlar arasında eşitlik anlayışını takip etmiştir. Özellikle Vali olarak bölgeyi bizzat gezmek suretiyle sorunları yerinde görme fırsatı yakalamış, bunların giderilmesi için her türlü çabayı göstermiştir.³¹

Zaman zaman vilayet dâhilinde istenmeyen hadiseler de vuku bulmuştur. Ermeni ve Kürt nüfus arasında meydana gelen bu tür hadiselerin adi vakalar olduğu incelemelerden anlaşılmaktadır. Örneğin, Van merkezinde bir Türk ve bir Ermeni'nin öldürülmesiyle sonuçlanan bir olay ile Şadah Köyü'nde de bir Ermeni'nin öldürüldüğü adi vakalar meydana gelmiştir. Bu hadiseye bir Ermeni reisinin bir Kürt sergerdesini Erciş Kaymakamı'na şikâyeti yol açmıştır. Ayrıca aynı yerde bir Ermeni Papazının iki kızının Haydaranlı Hüseyin Ağa tarafından kaçırıldığı bilgisine rastlanmaktadır. Bunların organize olmayan münferit hadiselerden öteye gitmeyen adi vakalar olduğu

29 BOA, Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 8/21.

30 BOA, Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9, 7.

31 BOA, Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9, 6.

anlaşılmaktadır. Ancak bu tür hadiselerin bölgedeki Ermeni ihtilalci örgütler tarafından kullanılarak bir takım eylemsel teşebbüslere malzeme yapıldığını da akıldan tutmak gerekir.³²

Osmanlı Devleti'nde özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının yaşadıkları yerlerde meydana gelen adi vakalar, Avrupa basınında, abartılarak Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşlarına baskı ve zulüm yaptığı iftirası şeklinde yer almıştır. Bu tür haberler yanlış ve Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmak maksadı taşımaktadır. *Levand Herald* gazetesi söz konusu hadiseyi abartılı bir şekilde sütunlarına taşımıştır. Gazetenin bu olayı araştırmadan özellikle vilayetten olay hakkında bilgi almadan olduğu gibi yayınlaması Avrupa basınına Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu açık bir biçimde yansıttığı görülmektedir. Van Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, gazetede çıkan haberlerin asılsız olduğu hususunda Nezareti bilgilendirmiştir. Aslında bu menfi faaliyetlerle Van Valisi Hamid Paşa'nın köşeye sıkıştırılmak istendiği ileri sürülebilir. Vali'nin bu hususta temkinli davranıp Nezarete bilgi vererek kendisine dair başlatılmak istenen linç kampanyasını bertaraf ettiği düşünülebilir. Yazıda hadiseye karışanların tevkif edilerek asayişin sağlandığı da belirtilmiştir.³³ Adı geçen gazeteye söz konusu yazının birkaç Müslim tarafından yazılması oldukça düşündürücüdür.

4- Hamid Paşa'nın Valiliği Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri

Hamid Paşa'nın valiliğinden önce başlayan Van'da Ermeni örgütlenmelerinin, onun valiliği sırasında da örgütlü şekilde devam ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Van'ı önemli bir merkez olarak gören Ermeni milliyetçileri, daha 1872 yılında İttihat ve Halas adıyla bir ihtilal örgütü vücuda getirmişlerdir. Bunu aynı yıl Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti ya da Kurtuluş Birliği Cemiyeti izlemiştir.³⁴ Bu ilk cemiyetlerin kuruluşundan yaklaşık 6 yıl sonra ise "Siyah Haç Cemiyeti" ya da diğer deyişle "KaraHaç" ve "Araratlı" örgütlerin³⁵ yanı sıra yardım amacıyla hayır cemiyetleri de kurulmuştur. Araratlı, Okul Sevenler, Doğulu ve Kilikya Cemiyetleri Anadolu'nun doğusunda faaliyetlerini

32 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1356/72.

33 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1368/36.

34 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976): 430; Ergünoç Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994): 11; Osman Karabıyık, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü*, (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1984): 58; Y. Atilla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editör İdris Bal-Mustafa Çufalı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003): 256-257.(253-264).

35 Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, 11; Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007): XIII.

yürütmekteydiler. Bu cemiyetler, Ermenilerin Birleşik Cemiyeti adı altında birleşmişlerdir.³⁶

Ermeni komiteleri, Van'da evvela Ermeni gençlerine milliyetçilik duygusunu aşılama, ardından ihtilale teşvik etmek amacındadırlar.³⁷ Ermeni burjuvazisi de ruhban sınıfı da tıpkı komiteler gibi Van'da ihtilale yol açacak faaliyetler içinde oldukları, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Faaliyetlerini yasadışı belge olarak vasıflandırılan kitap, gazete, muhtelif evrak ve harita gibi daha ziyade basın yayın ile sürdürdükleri görülmektedir. Özellikle gençler arasında millet duygusu oluşturmak için eğitim öğretimi bu doğrultuda kullanmaktaydılar. Söz konusu faaliyetler şu başlıklar altında ele alınabilir.

Eğitim Öğretim ile Basın Faaliyetleri ve 'Evrak-ı Muzırna'

Ermenilerde milli bilincin uyanışında Ermenilerce kurulmuş olan eğitim, kültür ve yardımlaşma derneklerinin önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu bağlamda eğitim alanında örgütlenmeye başlamışlardır.³⁸ Ermeni çocuklarının eğitimlerini gerçekleştirmek amacıyla Islahat Fermanının sağlamış olduğu ayrıcalıklardan da istifade edilerek, Van başta olmak üzere Ermenilerin meskûn mahallerinde Ermeni okulları açılmıştır.³⁹ Van'da Ermeni okullarının açılmasına bazı Ermeni şirketleri ön ayak olmuşlardır. Araratyan, Arevelyan, Dobruca Sırac ve Killikyan şirketleri Van Vilayeti'nde Ermeni okulları açmışlardır. Bu okulların masraflarını da söz konusu şirketler üstlenmişlerdir.⁴⁰ İstanbul Ortaköy'de kurulan Araratyan Şirketi Darülmuallimin adıyla Van'da bir okul inşa etmiştir. Bu okulun müdürlüğüne Mighirditch(Mıgırdıç) Portakalyan (1848-1921) getirilmiştir. Bu kişi daha önce gerek Van'da kilise seçimlerinden, gerekse menfi faaliyetlerinden dolayı Marsilya'ya kaçmış, burada *L'Armenia* adlı gazete çıkartmıştır. Bu gazete Osmanlı Devleti aleyhine yayın yapmaktadır.⁴¹ Portakalyan bu yolla Ermenilerde ihtilal fikirlerini

36 Küçük, "Van'daki Ermeni İsyancıları", 137.

37 *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*, yayına hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983): 256.Formun ÜstüFormun Altı

38 Feridun Eser, "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 4.

39 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

40 Çemişkezek'te şirketin açtığı mektep için varidatı bulunmadığından öğretmenlerin maaşlarını ve mektebin masraflarını karşılamak için iane yoluna gitmişler. Özellikle Ermenistan kralları olduğu iddia edilen kral fotoğrafları ve Ermeni şairlerinin fotoğraflarını satarak yardım topladıkları görülmektedir. Bu fotoğrafları fotoğrafçı Ohannes çoğaltmaktaydı. Bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 4/5, s. 3.

41 BOA, Yıldız Perakende Askeri (Y. PRK. ASK), 37/35. Bu gazetenin yurda sokulması yasak olduğundan Portakalyan'ın gazeteyi farklı bir yöntemle yurda gizlice girdirdiği görülmektedir. Gazete parça parça edilerek, bir zarf içerisine konularak, mektup süsü verilerek birkaç defa yurda sokulmuştur. Gazetenin bu şekilde Arapkir'de murahhashane katibi Herbak, Surak ve Absayan Ohannes efendilere

yerleştirme teşebbüsüne burada da devam etmiştir.⁴² Van'a ihtilal fikirleri ihtiva eden mektuplar yollamaya devam etmiş, bu mektuplardan biri yapılan aramalarda Van'daki Hacikoğlu Arslanyan Gelos'un üzerinde çıkmıştır.⁴³

Bu okulun açılmasında Mıgırdiç Portakalyan'ın yanı sıra sabık Ermeni Patriği Van doğumlu Mıgırdiç Khrimian'ın da önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Bu isimler Van'da birlikte matbaa faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.⁴⁴ Portakalyan bu okula müdür atanmadan önce de Van'da başka bir Ermeni okulunda öğretmenlik yapmaktadır. Söz konusu okulun açılmasından 8 yıl önce Van'ın Kendirci Mahallesi'nde öğretmenlik yaparken Ermenice *Manzume-i Efkar* adıyla bir gazete çıkartmıştır.⁴⁵

Okulda Arslanyan adında bir öğretmen de görevlendirilmiştir, ancak bu okullarda görevlendirilen öğretmenlerin Ermeni cemiyetleriyle ilişkileri düşündürücüdür. Söz konusu kişinin de bu okulda görevlendirilmesini Khrimian sağlamıştır.⁴⁶ Khrimian'ın Van'daki bu faaliyetleri Hamid Paşa'nın dikkatinden kaçmamıştır. Onun Van'a özel olarak görevlendirildiğini düşünmüştür.⁴⁷ Bu okulların yasal zeminde kurulmuş olmasına rağmen eğitim öğretimleri ve okul dışı faaliyetleri kuşku uyandırıcı niteliktedir. Öğrencilerin toplu olarak her Pazar bahçe içerisinde bulunan Dere Kilisesi'nde silah eğitimi aldıkları ihbarı emniyet güçlerini harekete geçirmiş ve yapılan incelemeler, kuşkuvarın doğruluğunu ortaya koymuştur.⁴⁸

Van Ermeni Okulu müdürü Portakalyan, Ermeni gençlerini etkileyici bir hitap gücüne sahiptir. Ermeni gençlerini ihtilalci karaktere göre yetiştirmektedir. Özellikle milliyetçilik üzerine yaptığı konuşmalar Ermeni gençleri üzerinde önemli tesir uyandırmaktaydı. Onun yetiştirdiği gençlerden dokuzu Van'da 1885 yılında Armenekan Cemiyetini kurmuştur.⁴⁹ Portakalyan, Van'da Ermeni faaliyetleri içinde en dikkat çeken isimlerin başında gelmektedir. Van'da

gönderilmiştir. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 4/5, 3; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/101.

42 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 129; Mehmet Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (İstanbul: Der Yayınları, 2001): 16.

43 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1601/34.

44 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 85/73.

45 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77. Söz konusu gazetenin 7 Haziran 1293 tarihli 3480. nüshasında Osmanlı ordusuna yönelik menfi yazısı üzerine gazete İdare-i Örfiye Kanunu gereğince iki ay kapatılmıştır.

46 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

47 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77.

48 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1382/93; BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

49 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 128.

bulunduğu sırada *Asya* adında bir gazete çıkartmıştır.⁵⁰ Aynı zamanda Avadis'te de ateşli yazılar yazmaktadır.⁵¹ Portakalyan hakkında, öğretmenlik yaparken Ermeni gençlerini ihtilalci karaktere göre yetiştirmek, yayınladığı ve yazdığı gazetelerde Osmanlı Devleti aleyhine beyanlarda bulunmak, Ermeni halkını isyana teşvik etmek iddiasıyla 'tard ve tedib' edilmek üzere yakalama kararı çıkartılmış, bunu haber alan Portakalyan arkadaşı Raçet Efendi ile birlikte İstanbul'a kaçmış, buradan da Marsilya'ya gitmiştir.⁵² Portakalyan'ın evinde ve çalıştığı okulda yapılan aramalarda yasak yayınlara rastlanılmıştır. Ayrıca kendisinin Marsilya'ya kaçışından sonra ihtilalci düşünceye göre yetiştirdiği gençlerin onun izinden yürüdükleri görülmektedir. Mıgırdiç Terlemezyan, Sahak ve ismi tespit edilemeyen iki arkadaşı bu doğrultuda öne çıkmaktadır. Portakalyan'ın öğrencilerinin Van'da yaptıkları hukuk dışı faaliyetlerden dolayı "tard ve tedib" edilmeleriyle Van'daki Ermeni meselesinin sona ereceği zehabında olduğu da düşündürücüdür. Bunu Van'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifre telgraftan öğrenmekteyiz.⁵³ Terlemezyan'ın evinde yapılan aramada Van Vilayeti'ne dair Ermenice bir haritaya rastlanılmıştır. Ermeni yer isimlerinin yazıldığı haritanın, Vanlı Natanyan Karabet isimli bir Ermeni aracılığıyla Erzurum Ermeni murahhasına gönderileceği bilgisine ulaşılmıştır.⁵⁴ Terlemezyan'ın sorgulanmasının ardından serbest bırakılmışsa da bir müddet sonra 20-22 Haziran 1886 tarihinde Van Ermeni Kilisesindeki seçimlerde⁵⁵ asayiş ihlal edici olaylara karıştığı görülmektedir. Terlemezyan bu olaydan sonra kaçmıştır.⁵⁶ Bu kilise seçimleri olayı aşağıda anlatılacaktır.

Hamid Paşa, Portakalyan'ın müdürlüğünü yaptığı Ermeni okulunun amacının dışına çıktığına, toplumu kin ve düşmanlığa sevk ettiğine, ruhsatsız faaliyet yürüttüğüne, öğretmenlerin diplomasız olduğuna; ayrıca ruhsatsız açılan Ermeni gazete ve matbaalarının da kapatılmasına dair bir yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir.⁵⁷

Ruhsatsız açılan okulda, diplomasız öğretmenlerde çalıştırılmaktadır. Okul, Maarif Meclisi'ne gönderdiği ders programına da riayet etmemektedir. Maarif Müdürlüğü'nün talep ettiği belgeleri de istenilen sürede gönderememiştir.

50 Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, 44.

51 Recep Karacakaya, "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXIV, (İstanbul, 2004): 188. (181-212).

52 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/44.

53 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/122 .

54 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/145.

55 BOA, Dahiliye Nezareti, Şifre (DH.ŞFR.), 130/104 .

56 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1354/94.

57 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77, 1, 2.

Hamid Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne hem Khrimian Efendi matbaası hem de okulun izinsiz ve yasal olmayan faaliyetlerini ihtiva eden bir rapor göndermiştir. Nezaret bu raporu inceledikten sonra, usulsüz faaliyet yürüten okulun kapatılması için Maarif Nezareti'ne bir yazı göndermiş, okulun müdürlüğünü yapan Portakalyan'ın ise Van'dan uzaklaştırılmasını istemiş, Khrimian Efendi'nin matbaasının hassas olmasından dolayı durum Sadaret'e arz edilmiştir (1885).⁵⁸

Yukarıda Ermenilerce açılan bazı şirketlerin Van başta olmak üzere doğu vilayetlerinde Ermeni çocuklarının eğitimini sağlamak amacıyla masrafları Ermeni şirketleri tarafından karşılanacak olan Ermeni okullarının açıldığından bahsedilmiştir. Bu şirketlerden, İstanbul'daki Aravliyan, Ararat ve Kelikyan şirketleri 1880 tarihinde "Miyacyal" adı altında birleşmişlerdir. Bu şirket aralarında Van'ın da olduğu dört merkezde Ermeni gençlerini eğitmek amacıyla okullar açmış, bu okullardan birinde öğretmenlik yapan Bedros Atamyany adındaki öğretmen propaganda faaliyeti sebebiyle gözaltına alınmış ve polis merkezinde sorgulanmıştır. Atamyany'nın sorgu evrakında ilginç detaylara rastlanılmaktadır. Kendisinin Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Ermeni olduğunu belirten Atamyany, Ermeni okulunda Ermeni gençlerini ihtilale sevk eden bir takım milliyetçi propagandist eğitim verildiğinden, "ihtilal edelim, düşmanın boyunduruğu altından kurtulalım" gibi sözler sarf edildiğinden bahsetmektedir. Özellikle devlet memuriyetinde bulunan ve Ermeni komiteleriyle işbirliği içinde bulunduğunu ileri sürdüğü bazı Ermeni devlet memurlarının isimlerini de verir. Bunlar arasında Yozgat'ta telgraf memuru olan Simon Hekimyan adındaki Ermeni memur görevi itibarıyla dikkat çekicidir.⁵⁹

Atamyany, bu okulların söz konusu şirketler tarafından her yıl iki ya da üç defa denetlendiğinden bahsetmektedir. Bu bağlamda Van Ermeni Okulu öğretmenlerinden Markos Natanyany ve Mighirditch Sarviyan adındaki iki Ermeni'nin bölgedeki Ermeni okullarını dolaşarak telkinlerde bulduklarından söz etmektedir. Bu kişilerin Çemişkezek Ermeni Okulundaki öğretmenlerden, Ermeni gençlerinin millet duygusuna göre yetiştirilmelerini, Ermenistan sevdasını aşlamalarını, Ermenistan tarihini, eski Ermeni Krallarını anlatmalarını, Ermeniceyi iyi bir şekilde öğretmelerini, yanlarında Rusya'dan getirdiğini söylediği 'serbesti' adını verdikleri şarkıları öğrencilere ezberletmelerini; derslerde eski ve yeni mahallerin gösterildiği haritalarını, krallarının bulunduğu sikkelerini, Ermeni viranelerini çocuklara gösterilmesini istediklerinden bahsedilmektedir. Resmi müfredat yerine kendilerinin

58 Aslan, "Hamid Paşa'nın Van Valiliği." (2016): 228-229.

59 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, s. 2.

hazırladığı müfredatı⁶⁰ göre eğitim vermelerine dair telkinlerde bulduklarını ifade eden Atamyany ayrıca “Eski Ermenistan” adındaki 600 sayfalık tarihi kitabın iki yüz elli kuruşa öğrencilere satıldığını öne sürmektedir.⁶¹

Atamyany, okulları denetlemeye gelen görevlilerin öğretmenlere ve öğrencilere gizli nutuklar irad ettiklerini, her meslek grubunun Ermeni millî davası için mücadele etmeleri gerektiğini vurguladıklarından bahsetmektedir. Gençlerin jimnastik ve silah talimi yapılmasına dair öğretmenlere telkinde buldukları iddiasına da yer vermektedir. Atamyany, okulları denetime gelenlerin öğretmenlere “Kan akmayınca bize kurtuluş yoktur” dediklerinden, ayrıca kurtuluşun sağlanmasının yolunun Rus Ortodoks Kilisesine bağlanmakla, Rusya’ya yaklaşmakla olacağına inandıklarına yer vermektedir.⁶² Atamyany’nin Ermeni okulundaki Ermeni gençlerine zararlı ihtilal fikirleri aşıladıklarını öne sürdüğü Markos Natanyany ve Mighirditch Sarviyan’ın Tiflis Ermeni Komitesine üye oldukları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁶³

Markos Natanyany, Ermeni okullarını teftişin yanı sıra bu okullara maddi destek sağlamak amacıyla Ermenilerden yardım paraları topladığı da görülmektedir. Natanyany, Terlemezyan ve Sarviyan ile Keşiş Garibo’nun da destek ve yardımıyla Van, Bitlis, Erzurum, Dersim ve Muş’ta Ermenilerden para topladıkları arşiv kayıtlarında yer almaktadır.⁶⁴ Söz konusu kişilerin Ermeni köylerini dolaşarak ‘Ermeni Yardım Biletleri’ adı altında Ermenilerden para topladıkları tespit edilmiştir. Söz konusu kişiler, ayrıca Ermenileri ihtilale teşvik etmelerinden, muzır neşriyat dağıtmalarından dolayı gözaltına alınarak sürgüne yollanmışlardır.⁶⁵

Hamid Paşa Ermeni komitelerinin Van’da ihtilal çıkartmak için yaptıkları faaliyetler arasında matbuatı dikkatle takip etmiştir. Hem Ermeni örgütlerinin bu bağlamdaki teşebbüslerini izleyen Paşa, buna dair hükümeti bilgilendirmek amacıyla bir yazı göndermiştir. Bu yazıda vilayetin aldığı tedbirlerin yanı sıra merkezi hükümetin alması gereken önlemlere dair önerilerde bulunmuştur. Ayrıca Hamid Paşa, Dâhiliye Nezareti’ne Ermeni okullarında okutulmak üzere hazırlanmış olan menfî risale ve kitaplara da rastlanıldığına dair imzalı bir yazı

60 Örneğin Türkiye Coğrafyası yerine Ermenistan coğrafyasının öğretilmesi, eğitimde bazı şifreli kelimeler kullanmak suretiyle farklı eğitim müfredatının uygulanması gibi. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, s. 2.

61 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, 1.

62 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5, 3.

63 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52, 2.

64 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1389/105; BOA, Meclis-i vükela Mazbataları (MV.), 15/61.

65 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398/64.

göndermiştir. Söz konusu yazıda özellikle bu muzır neşriyatların Tiflis'ten Ermeni komiteleri tarafından Ermeni okullarında okutulması için Van başta olmak üzere muhtelif vilayetlere gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bu yazı oldukça dikkat çekicidir. Yazıda Ermeni okullarının Ermeni ihtilal hareketi için kullanıldığı ortaya konulmakta ve bir an evvel buna karşı ciddi önlemlerin alınmasının gereğine değinilmektedir. Örneğin güvenlik güçlerinin Van Ermeni Okulunda yaptığı aramalardan birinde “Kızlar” isimli muzır risalenin Ermeni çocuklarının zihinlerinde ihtilal fikirleri aşlamak için gizlice okutulduğuna yer verilmektedir.⁶⁶ Ayrıca Van'ın Başkale Kasabası'nda Ermeni Okulu öğretmenlerinden Vanlı Edkar Efendi'nin (Debbağyan) okuttuğu Ermeni şarkılarının Ermeni gençlerini ihtilale teşvik eden muzır şarkılardan olduğu yapılan tahkikatlardan anlaşılmaktadır.⁶⁷ Ermeni komitelerinin Ermenistan teşkili için bastıkları ve dağıttıkları zararlı kitap, risale ve neşriyatların engellenmesi için geniş önlemler alınmıştır.⁶⁸ Ermeni okullarında öğretmenler Ermeni milliyetçiliği propagandası yapmak suretiyle gençleri tahrik ederek ihtilal çıkartmak için faaliyetlerde buldukları görülmektedir.⁶⁹

Ermeni komitelerinin Ermeni gençlerini ihtilale hazırlamak için kullandıkları en önemli kanıtlar arasında şüphesiz gazeteler önemli yere sahiptir. Gazetelerde çıkan kışkırtıcı yazılar Ermeni gençleri arasında heyecan uyandırmaktadır. Bununla ilgili faaliyetlere 1859 tarihinde başladığı ileri sürülebilir. Zira Van'da Yedi Kilise adıyla maruf Varank Manastırı'nda Khrimian'ın bir matbaa kurduğunu görüyoruz. Söz konusu matbaada *Artsvi Vaspurakan* (Van Kartalı) adıyla bir gazete neşretmiştir.⁷⁰ Yedi Kilise Manastırı'nda yapılan aramalarda çok sayıda risale ele geçirildiği, bu risalelerin Ermeni halkında ihtilal fikirlerini yerleştirmek amacı taşıdığı görülmektedir.⁷¹ Bu bağlamda Yedi Kilise Manastırı'na yapılan baskınlarda Arzu-yı Vaspurakan adında muzır bir risale ele geçirilmiş, İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Meclis-i Ruhaniye Reisi Karkin Servastiyan piskoposun muzır bir makalesi de yer almaktadır. Adı geçen piskoposun Ermeni komite üyeleriyle de iş birliği içinde olduğuna dair bilgi

66 BOA, Yıldız Perakende Dahiliye (YPRK.DH.), 2/6.

67 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1424/32.

68 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1376/41.

69 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132/18.

70 Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996): 40; Richard G. Hovannisian, *Armenian Van/ Vaspurakan*, (Costa Mesa, CA/USA: Mazda Publishers, 2000): 136; Tuncay Ögün, “Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: 39, (Ekim 2001): 591.; Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, 44. Yavuz, Vağarşap Seropyan'a dayanarak bu gazetenin İstanbul'da kurulduğu bilgisini paylaşır. Bkz. Fikretin Yavuz, “Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hırimyan.” *Akademik İncelemeler*, Sayı: 1, (2007): 262.

71 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 14/57; BOA, Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 11 /76.

vilayetten Yaver-i Ekrem Dilaver Paşa'ya gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Söz konusu kişi Osmanlı Devleti aleyhine neşrettiği makaleden dolayı azledilmiş, İstanbul'a getirilerek sorgulanmış, devlet aleyhinde yayın yapmaktan dolayı tutuklanmasına karar verilmiştir. Alınan bu karar Patrikhane Meclis-i Ruhaniyesi Riyasetine de bildirilmiştir.⁷² Arşiv belgesinde söz konusu kişinin devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu dair bilgilere yer verilmektedir.

Söz konusu matbaada yapılan aramalarda çok sayıda zararlı kitap ve neşriyatla birlikte haritalar ele geçirilmiş, bunun üzerine adı geçen matbaada bu tür yasak yayınların basımının yapılmamasına dair uyarılarda bulunulmuş, ancak bu tür menfi faaliyetlerden geri durulmadığından dolayı matbaanın kapatılmasına karar verilmiş, bu faaliyetlerde bulunanlara da kanuni işlem uygulanmıştır. Muzır evrak ve kitapların basımının yapıldığı Yedi Kilise'ye gelerek bu kitapları ve neşriyatları toplamaya gelen güvenlik güçleri Rusyalı bir kişiyi de gözaltına almışlardır.⁷³

Ermeni komitelerinin Van'da ihtilal fikirleri aşılama için yasak yayın olarak tabir edilen matbu evrakları sıklıkla kullandıkları görülmektedir. Agop Kazancıyan adındaki Ermeni Rusçuk'ta ikamet eden Kirkor Tebyan adındaki bir Ermeni vasıtasıyla Van başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerine evrak-ı muzırralar gönderdiği yapılan tahkikatlar neticesinde ortaya çıkartılmıştır.⁷⁴ Rusçuk tüccar vekâleti Rusçuk Emniyet Müdüriyetine burada bazı gayr-i hukuki faaliyetler yapıldığını içeren bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Rusçuk'ta oturan Ermeni Kirkor Tebyan'a Agop Kazancıyan adındaki bir Ermeni komite üyesinden yasak yayınlar geldiği bu yayınların 5 Frank karşılığında yine "efkâr-ı fesadane" (sakıncalı düşünceler) olarak nitelendirilen - Natanyan ve Sayan Mighirditch'a gönderileceği bilgisine yer verilmiştir. Bu zararlı yayınları dağıtmak üzere Margos Natanyan'ın Van, Bitlis ve Muş taraflarına Mighirditch Sayan'ın ise Dersim, Erzurum ve Bayazıt'a gittiğine dair bilgi verilmiştir. Zaptiye Nezareti Rusçuk tüccar vekâletinden gelen bu yazıyı değerlendirmiş, söz konusu faaliyetlere dair bir yazı adı geçen vilayetlere gönderilerek, bu tür faaliyetlerde yer alanlar haklarında gerekli tahkikatın yapılarak, faaliyetlerinin önlenmesi istenmektedir.⁷⁵ Ayrıca Mighirditch Sayan'ın Van meclis aza seçimlerinde de birtakım usulsüzlüklerde bulunduğu görülmektedir.⁷⁶

72 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1641/99; BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1617/46.

73 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 98 /54.

74 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1387/19.

75 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), DHMKT, 1379/88

76 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/87.

Bunun yanı sıra Tiflis'te Ermenice olarak yazılan mektuplar, başta Van olmak üzere muhtelif vilayetlere gönderilmekteydi. Söz konusu mektupların Ermeni gençlerini ihtilale teşvik etmek için hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁷⁷ Bu mektupların yanı sıra Ermenice yazılmış muzır neşriyatlara da yapılan tahkikatlarda rastlanılmıştır. Örneğin Paris'te basılan, Van'da kitapçılık yapan Ohannes ve Haçik'in kütüphanelerinde *Lektör Anfanien* ve *Kont Stavrit* adındaki iki muzır kitap ele geçirilmiştir.⁷⁸

Ermeni komitelerinin Van'da ihtilal çıkarmak için asılsız haberler yaydıkları da görülmektedir. Örneğin Ermeni Kadimyan tarafından bir Ermeni gazetesindeki bir yazının Ermeniler arasında dolaştırıldığı, bu kişinin Van'a döneceği haberi yayılmak suretiyle Ermenilerin ihtilale teşvik edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁹

Ermeni Ruhani ve Cismanilerin Yönlendirmeleri

Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde Ermeni din adamlarının Ermenileri milli hislere yönelttiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Van doğumlu olan ve bir dönem Ermeni patrikliği görevinde de bulunan Mighirditch Khrimian'ın Van'a gelmesi Hamid Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Zira onun gelmesini, Van Vilayeti'nde Ermeni meselesinin gelişmeye başladığı bir dönem bağlamında değerlendirilmelidir. Khrimian'ın Van'a gelişi Hamid Paşa'nın Van valiliğinden 4 ay önceye rastlamaktadır. Khrimian'ın, Ermenilerin yaşadığı yerleri dolaşması Vilayet yönetiminde kuşku uyandırmıştır. Arşiv kayıtlarında Van'ın Mahmudi Kazası'nın köylerini dolaştığı bilgisi yer almaktadır. Eski patriğin bölgeyi ziyareti Hakkâri Valisinin dikkatinden kaçmamış, Vali Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazıda, kilise harabelerini gezmek amacıyla bölgeye gelen eski patriğin, asıl niyetini gizlediği bilgisine yer vermektedir. Ayrıca yazıda Ermeniler ve Nasturiler arasında gerginlik çıkarabileceği iddiasında da bulunmaktadır.⁸⁰

Van Vilayeti dâhilinde bazı ruhanilerin devlet aleyhine sözler sarf ettiğine dair birtakım iddia ve ihbar üzerine harekete geçen güvenlik güçlerinin aralarında Hankiyan Ohannes'in, Mighirditch'in, Karabet Bitlisyan'ın, Terlemezyan Ohannes'in ve Paragamyan Ohannes'in, Kemişyan Karabet'in de bulunduğu din adamı ve cismanilerin, evlerinde ve görev yaptıkları mahallerde yaptıkları

77 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1347/74.

78 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y..PRK.UM.), 14/64.

79 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 126/21.

80 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1340/103.

aramalarda *evrak-ı muzırralara* rastlanıldığına dair bilgiye ulaşılmaktadır. Söz konusu kişilerin aramalar sonucunda elde edilen kitap, broşür ve mektuplara el konularak, incelenmek üzere Emniyet Müdürlüğüne götürülmüştür. Bunun yanı sıra senkronize olarak Van'ın köylerindeki kiliselerde de aramalar yapılmıştır. Zaptiye Süvarileri aramalarda elde edilen belgelere dair Ermeni din adamlarının sorgusuna müracaat etmiştir. Örneğin Tanil Rahibi ile Varank Manastırı Reisi Ruhaniyesi Terziyan yasal olmayan yayımlar buldurmak iddiasıyla Van'a götürülerek sorgulanmışlardır.⁸¹ Ruhbanlarla ilgili bu gelişmeler Van Ermeni murahhasını harekete geçirmiş, murahhas Ermeni cemaatinden yüzlerce imza toplayarak, heyet-i ruhaniye ve cismaniyelerin gözaltına alınmasının kanuna aykırı bir şekilde yapıldığını iddia ederek, Van Valisi Hamid Paşa'yı yüzden fazla imzayla Van Heyet-i Teftişiyesi'ne şikâyetle bulunmuştur.⁸²

Eski Ermeni Patriği Khrimian, Karabet Arslanyan ve Ardinyan adındaki murahhaslar ile hazırladığı beyannameleri Ermeni mahallerine attıklarına dair bilgiye ulaşmaktayız. Kilise kapılarına asılan yaftalarda ise “istikbalinizi düşünüyorsanız uyanınız istikbalinizi düşünseniz bu his her vakit esir kalırsınız” ifadesine rastlanılmıştır.⁸³ Bunun yanı sıra gizli imzalı varakalar dağıtıldığı da görülmektedir. Dördüncü Ordu Müşiri Nafiz Paşa'nın Seraskerlik Makamına gönderdiği 26 Kasım 1885 tarihli telgrafta Van'da “S K K” imzasıyla Ermenice mektuplar dağıtıldığından bahsedilmektedir. Bu mektupları yazarlar ve dağıtanlar hakkında yürütülen tahkikatlarda gözaltına alınanlar Van'dan sürgün edilmişlerdir.⁸⁴

Khrimian'ın Van'daki kilise seçimlerine müdahale ederek, ruhanileri kendi tekelinde toplayıp, nüfuz kurma peşinde olduğu anlaşılmaktadır. Kilise seçimlerine Hamid Paşa'nın güvenini kazanmış ve devlete bağlılığıyla bilinen Boğos Efendi'ye karşı girmiştir. Khrimian'ın, Boğos taraftarlarının seçimi kazanmaması için her türlü yola başvurduğu görülmektedir.⁸⁵ Seçimler esnasında kilisede kargaşalık çıkmış, arbedeyi önlemek amacıyla olay mahalline gelen güvenlik güçlerine de saldırıda bulunulmuştur. Hadiseyi çıkartanlar ve güvenlik güçlerine saldırıda bulunanlar gözaltına alınmışlar, olayların baş muharrikinin Mighirditch Terlemezyan ve arkadaşları olduğu anlaşılmış, ancak olaydan hemen sonra söz konusu kişi ile on arkadaşı ortadan kaybolmuştur. Mahkemeye sevk edilen 37 kişiden 26'sı beraat etmiş, 11 kişi

81 BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Sadaret (Y.PRK.A.), 4/89.

82 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 3/73.

83 BOA, Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 30/6.

84 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1472/69; BOA, Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 29/105.

85 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1354/94.

ise 3 yıldan 5 yıla kadar hapisle cezalandırılmışlardır. Kaçan Terlemezyan ve on kişi de giyaben ömür boyu hapis cezasına çarptırılmışlardır. Ancak vilayet, başka olayların çıkmasına mahal vermemek için seçimlerin sonuçlandırılmasını istemekteydi. Seçimler oldukça zorlu geçmiş, üç kilise haricinde seçimler tamamlanmıştır. Vilayet diğer üç kilisenin seçimlerinin yapılmasının oldukça önemli olduğundan olayların sonlandırılması için de bu seçimlerin bir an evvel yapılmasını lüzumlu görmüştür.⁸⁶ Bu hadiseden başka aralarında Karabet Natanyan, Avadis Pertevyan, Karakin Paçestçiyân'ın da bulunduğu komite üyeleri Ermeniler arasında ihtilal fikirleri yaymak iddiasıyla gözaltına alınmışlardır.⁸⁷

Khrimian'ın kardeşi Horno Karikin Bağışyan'ın komite üyeleriyle hareket ettiğine dair ihbar ve iddia üzerine güvenlik güçleri Bağışyan'ın evinde arama yapmış, arama sonunda evde komite üyelerinin isimlerinin yer aldığı bazı evrak ve mektuplar ele geçirilmiş, mektupta isimleri yer alanlar hakkında da tahkikat başlatılmıştır (1887).⁸⁸ Söz konusu hadisenin Khrimyan'ın kardeşi ile ilgili olması meselenin hassas olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁹ Karikin'le birlikte Rahip Arşin, Dibağyan, Hakkârî Murahhası Serob Efendilerin devlet aleyhinde yürüttükleri faaliyetlerden dolayı gözaltına alınarak, Van Mahkeme-i İstintakîyesi Müddei-i Umumiliği'nde ifadeleri alınmıştır.⁹⁰ Ayrıca Van Murahhasa Vekili Altçıyan'ın devlet aleyhine yazdığı layiha da tahkikatlar neticesinde ortaya çıkartılmıştır. Bir murahhas vekilinin de devlet aleyhindeki faaliyetlerin içerisinde olması düşündürücüdür.⁹¹

Daha önce menfi faaliyetleri sebebiyle Avrupa'ya kaçan ve bir müddet sonra yeniden Anadolu'ya dönen Ermeni Papaz Minas Çeraz'ın faaliyetleri de mercek altına alınmıştır. Minas yanına aldığı birçok Ermeni papazıyla birlikte Ermeni ayinini bahane ederek, doğu vilayetlerinin kasaba ve köylerini dolaşmak suretiyle ihtilal fikirleri aşıladığına dair ihbar alınmıştır. Oysa Minas'ın yurda döndükten sonra Van'ın Lim Adası'ndaki manastırda zorunlu ikamete mecbur tutulmasına rağmen burada kalmadığı görülmektedir. Bu bilgiyi Ermeni Patriği Avanis'in Van Vilayeti'ne göndermiş olduğu takrirden öğrenmekteyiz.⁹²

86 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1354/94.

87 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, 114; BOA, Yıldız Perakende Dahiliye (Y.PRK.DH.), 2/7.

88 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1476/11; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1470/87.

89 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1626/61.

90 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1523/107.

91 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1507/105.

92 BOA, Cevdet Tasnifi Adliye (C.ADL.), 5/310.

Başta Van olmak üzere Harput, Diyarbakır, Bitlis ve Muş'ta papaz ve keşişler tanınmamak için tebdil-i kıyafetle dolaşarak Ermeni milliyetçiliği propagandası yaparak Ermenileri devlet aleyhine kışkırttıkları arşiv belgelerinde görülmektedir.⁹³ Yine Vanlı Ermeni rahiplerinden Boğos Nadanyan, "Ermenistan'da Gözyaşları" ve "Sefalet" ismiyle devlet aleyhine kaleme aldığı risaleden dolayı gözaltına alınarak sorgulanmak üzere Van'dan İstanbul'a gönderilmiştir.⁹⁴ Aynı zamanda Ermeni patrikliğinin ülkenin muhtelif yerlerine tayin ettiği din adamlarının Ermeni komiteleriyle işbirliği yaptıkları da tahkikatlar neticesinde ortaya çıkartılmıştır.⁹⁵ Bunu Vanlı Ariş Dökmekyan isimli rahibin faaliyetleri de doğrulamaktadır. Adı geçen rahip Hakkâri Vilayeti'nde bulunan Deyr Manastırı'nda görev yapmakla birlikte, buradan Van'la ilgisini kesmeyerek, manastırdan başka birçok mahalle gidip muzır evrak dağıtarak Ermenileri ihtilale teşvik etmekteydi. Rahibin evinde yapılan aramada Ermenilere muhtariyet verilmesine dair birtakım muzır neşriyatlara rastlanılmıştır. Bunun üzerine söz konusu rahip gözaltına alınarak mahkemeye sevk edilmiştir.⁹⁶

Diğer Faaliyetler

Hamid Paşa'nın Van ve havalisinde Ermeni komitelerinin devletin iç güvenliğini tehdit eden eylemlerine hukuk çerçevesinde engel olma gayreti içindeydi. Ayrıca Hamid Paşa, Van'da Ermeni komitelerinin "iktisab-ı istiklal" (bağımsızlık kazanma) amacıyla menfi faaliyetlerde bulduklarına dair hazırladığı raporu Emniyet-i Umumiye Nezareti'ne göndermiş, rapor doğrultusunda İstanbul'da bulunan Ermeni komite üyeleri evrak-ı muzırralar ile yakalanarak tutuklanmışlardır. Valinin Van'da birtakım örgütsel faaliyetler içerisinde bulunup da haklarında yakalama kararı çıkarılanların İstanbul'a ya da başka şehirlere kaçmalarına rağmen onlarla ilgili bilgileri resmi makamlarla paylaşarak, zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeni cemiyetlerinin menfi teşebbüslerinin engellenmesine çalışmıştır.⁹⁷

Paşa, Rusya'nın eski konsolosu Kamsaragan'la Van'da dini törenlerde kışkırtıcı konuşmalar yapmak suretiyle Ermenileri galeyana getirdiğine ayrıca Ermeniler ve Müslümanlar arasında kargaşa çıkması için fitne tohumları ektiğine dair Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Van Ermeni Okulu Müdürü

93 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132-123.

94 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1545/11.

95 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1510/106.

96 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1469/113.

97 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.), 6/52.

Portakalyan'ın 20 kadar öğrenciyi okul elbiseleriyle Rusya Konsolosluğunun önüne götürerek, öğrencilere yeni atanan Konsolos Vekili'ne övgü dolu sözler söylttirdiğine, Konsolos Vekili'nin kendisine gösterilen bu yoğun ilgiden dolayı Portakalyan'a Ermenileri Rusların himaye edeceğine dair bilgiyi yine Dâhiliye Nezareti ile paylaşmıştır.⁹⁸ Bunun yanı sıra söz konusu kişinin Rus ve İngiliz konsolos vekillerini taltif ederek onların desteklerini alma gayreti içinde olduğuna dair bilgileri de yine Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Konsolos vekillerinin de maddi ve manevi destekte bulunduğundan bahsetmiştir.⁹⁹

Van'ın köy ve kazalarındaki Ermeniler konsolosluklar önüne gelerek hep birlikte kışkırtıcı sözler sarf etmekteydiler. Söz konusu konsoloslara çok sayıda şikâyet mektupları da vermekteydiler. Bunların, asılsız ihbarlar ve tezviralardan başka bir şey olmadığı Konsoloslarla yapılan görüşmeler sonucu yapılan araştırmalarla anlaşılmalı birlikte, bu tür asılsız ihbarların yapılmasının yabancıları müdahaleye davet ederek, bir menfaat devşirmek amacı taşıdığını akla getirmektedir.¹⁰⁰ Konsolosluklara verilen şikâyet mektuplarının aynı olması dikkat çekicidir. Bu şikâyet mektuplarının bir merkezden yazılarak Ermenilere verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı makamlarınca Ermenilerin Osmanlı vatandaşı olmalarına rağmen konsoloslara giderek Osmanlı Devleti'ni şikâyet etmeleri gayr-ı hukuki bir durum olarak değerlendirilmiştir.¹⁰¹

Ermeni komiteleri, Ermenilerin sefil ve zulüm görmekte olduklarına dair Avrupa kamuoyunu yanıltmaya çalışmaktaydılar. Böylece Avrupalıların himayesini kazanarak, Bulgarlar gibi bir imtiyaz kazanmak düşüncesindeydiler.¹⁰² Yabancı devletlerin desteğini çekmek amacıyla onları hem kışkırtma hem de yalan ve düzmece haber ve bilgilerle yanılttıkları görülmektedir. Örneğin İngiltere'nin Van Konsolosluğu tercümanı olan Osmanlı vatandaşı Ermeni Nişan Efendi'nin kaçırıldığı haberi ile kışkırtma yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak yapılan tahkikatta olayın asılsız olduğuna yer verilmektedir.¹⁰³ Söz konusu tercümanın kaçırıldığıının iddia edildiği dönemde Ermeni cemaati adına Rusya'ya giderek orada faaliyetlerde bulunduğu, yurda döndükten sonra ise hem kaçırılmadığının hem de Osmanlı

98 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1382/93; BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52-2.

99 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9, 1, 2.

100 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 143/117.

101 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9, 5.

102 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1/66.

103 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1506/ 57.

Devleti aleyhinde menfi teşebbüslerde bulunduğu yapılan tahkikatlarda ortaya çıkarıldığı görülmektedir.¹⁰⁴ Söz konusu tercümanın devlet aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı İngiltere'den Van Viskonsolos tercümanlığına bir İngiliz'in getirilmesi istenmektedir.¹⁰⁵ Aynı zamanda Londra'daki Ermeni komiteleri Vanlı Nişan Marafyan'a muzır evrak göndermiş, bu evraklarla birlikte söz konusu kişi gözaltına alınmıştır.¹⁰⁶

Bu tür yalan haberlere sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu tür eylemlerle Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeyi amaçlamaktaydılar. Tarun adındaki bir köyden Kerimhan Mustafa Bey adındaki bir eşkıya tarafından Ermeni kızlarının kaçırıldığına dair bir haberin yayıldığı hatta bunun Avrupa basınında dahi yer ettiği görülmektedir. Ancak Van Vilayeti dâhilinde böyle bir köyün olmadığı gibi adı geçen eşkıyanın yapılan sorgulamasında ve araştırmalarda bu tür bir eylemi yapmadığı anlaşılmaktadır. Belgede resmi makamlar, Tarun isminin Bitlis Vilayetinden sorulmasının uygun olacağı bilgisine yer vermektedir.¹⁰⁷

Rus konsolos vekili resmi makamlardan izin belgesi almadan Van'dan Bitlis, Kiğı, Palu ve Çarsacak kazalarında Ermeni ileri gelenleriyle görüşmeler yapması da dikkat çekicidir.¹⁰⁸ Van'ın Rus Konsolos Vekili Şerikof'un, Osmanlı Hükümeti aleyhinde faaliyet yürüten Ermeni komite üyeleriyle olan görüşmeleri üzerine değiştirilmesi talep edilmiştir.¹⁰⁹ Van'ın İngiliz konsolosunun da Erzurum'a giderek burada Ermeni murahhaslarla görüştüğü ve fikir alışverişinde bulunduğu görülmektedir.¹¹⁰

Vanlı Ermeni Murahhas Vekili Kirkor Altçıyan Efendi daha önce Muş Murahhaslığı yaptığı dönemde ihtilal fikirlerini yayma faaliyetleri içinde yer aldığı belgelerde yer almaktadır. Bununla birlikte Hama Rus Konsolosluğu Tercümanı Mihran'ın benzer faaliyetlerinden dolayı evinde yapılan aramada ele geçirilen evraklar arasında yer alan Ermenice bir raporun içeriğinden anlaşılmaktadır. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, söz konusu murahhasın örgütsel amaçlar taşıdığı anlaşılan rapordan dolayı cezalandırılmasının gereğine dair rapor hazırlamıştır.¹¹¹

104 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 135/51.

105 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem (DH.MKT.), 1510/49.

106 BOA, Yıldız Sarayı Perakende Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 14/98.

107 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), 141/75.

108 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), 127 /106 .

109 BOA, Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT.), 1476/8.

110 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), 145/13.

111 BOA, Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT.), 1502/ 32.

Van merkezli Ermeni komite üyelerinin Van'a en yakın bölgelerden kaçak silah getirtmesi daha o dönemlerde Ermeni komitelerinin maksadını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Hamid Paşa'nın valiliği döneminde özellikle Tebriz üzerinden Van'a örgüt üyeleri vasıtasıyla kaçak yollardan silah getirildiği görülmektedir. Vanlı Ermenilerden Acemoğlu Mardurusi Tebriz'e ticaret yapmak amacıyla gitmiş, dönüşte ise yasak kitaplarla birlikte katır sırtında pamuk balyalarına gizlenmiş iki sandık silah getirmiştir. Bu dönemde bir Ermeni'nin iki sandık silahla birlikte Van'a gelmeye çalıştığı dikkat çekicidir. Aynı dönemde bölgenin Müslüman ahalisinin böyle bir silahlanma yoluna gittiğine dair arşivlerde herhangi bir kayıta rastlanmamaktadır.¹¹² Van rüsumat (vergi) memurları söz konusu kişinin aranmasında rastlanılan kaçak silah ve yasak yayınları gümrük tezkeresine kaydetmişlerdir. Mardurusi'nin evinde yapılan aramada da çok sayıda "evrak-ı muzırır"lara rastlandığı da polis kayıtlarında yer almaktadır.¹¹³ Ermeni komiteleri Batum'da yardım dernekleri kurarak, topladıkları yardımlarla silah temin ettikleri de görülmektedir.¹¹⁴ Aynı zamanda İran'da bulunan Ermeni komite üyeleri de İran üzerinden Van'a silah ve cephane gönderdikleri de yapılan tahkikatlar sonucu ortaya çıkartılmıştır.¹¹⁵

Nişan Acemoğlu adındaki Ermeni'de yine Tebriz'e gitmiş, buradan Tebriz'le Hoy arasında bulunan Salmas şehrinde dükkân açarak ticaretle uğraşmaya başlamış, ancak buradan Van'a kaçak silah ithal ettiği yapılan tahkikat neticesinde meydana çıkarılmıştır. Görüldüğü üzere bazı Ermeni komite üyelerinin özellikle Van'a yakın İran şehirlerine giderek buradan Van'a kaçak silah getirmekte oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu kişi sınırdan kaçak silah geçirirken rüsumat memurlarına para ve silah rüşvet teklif ettiği de gümrük memurlarının polisteki ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Ermeni komite üyelerinin Van'da Ermeni gençlerini ihtilale teşvik etmede kullandıkları yöntemlerden biri de paradır. Kirkor Tebtiyan'a gönderilen matbu evrakta bunu öğrenmekteyiz. Söz konusu evrakta Ermeni sakini olan mahallerde isyana karışan her bir Ermeni'ye beşer Frank para verildiği yer almaktaydı.¹¹⁷

112 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1393/76, 1, 2; BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52.

113 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1393/76, 2.

114 BOA, Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 11/41.

115 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 147 /76 .

116 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1393/76, 3.

117 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1387/19.

5- Hamid Paşa'ya Ermeniler Tarafından Kurulan Komplu ve Ölümü

Van Vilayeti'nde Abraham Nazaryan adındaki Van'lı bir Ermeni'nin İstanbul Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinde verdiği ifade kapsamında, Van'da meydana gelen asayişsizliğin temelinde Ermeni örgütlerinin yer aldığı ve bir merkezden yönetilen örgütlerin maddi üstünlükleriyle iktisadi hayatı neredeyse kontrol altına aldıkları, bu yüzden Van'da önemli bir üstünlük sağladıkları öne sürülebilir.¹¹⁸ Bu Bağlamda Van'a vali tayin edilen Hamid Paşa, şehir üzerinde tahakküm kuran Ermeni mütegalibe ve ihtilal örgütlerinin tesirini kırmak ve bölgede asayiş sağlamak için inzibati tedbirlere başvurma yolunu seçtiği söylenebilir. Paşa'nın, Ermeni örgütlerinin eylemsel faaliyetlerde bulunmalarının önüne geçmeye başlaması, Ermeni milliyetçilerinin tepkisini çekmiştir. Hamid Paşa'nın yanlı bir idari tasarrufta bulunduğunu iddia eden Ermeni milliyetçileri onu Babıali'ye şikâyet etmişlerdir. Asılsız iddialarla yasadışı faaliyetlerini engellemeye çalışan Valiyi bertaraf ederek, maksatlarına hâsıl olmak gayreti içinde olmuşlardır.

Ermeni milliyetçileri Hamid Paşa'nın tarafgirlik yaptığına dair bir iddianameyi Babıali'ye göndermişlerdir. Bu şikâyet mektubunun esası Kürt-Ermeni çekişmesinde Valinin Kürtlere taraf olduğuna yönelik iddiadan ibaretti. Babıali bu şikâyet üzerine Hamid Paşa'nın tarafgirlik suçlamalarını araştırmak üzere 4. Orduyu Hümayun Müşiri görevlendirilmiştir. Araştırma sonucuna göre Hamid Paşa'ya isnat edilen tarafgirlik suçlamasının görevinden alınmasına yeterli bir sebep oluşturmadığı anlaşılmıştır.¹¹⁹

Hamid Paşa, Ermeni komitelerinin Van Vilayetinde yaptıkları menfi faaliyetlerin farkındaydı. Onların vilayette güvenlik ve genel asayiş sorunu meydana getirebileceklerinden dolayı bunlara karşı birtakım tedbirler almıştır. Paşa, almış olduğu tedbirler nedeniyle Ermeni komitecilerinin hedefi durumuna gelmiştir. Komiteciler, Paşa'yı Van'dan uzaklaştırmak maksadıyla Dâhiliye Nezareti'ne şikâyette bulunmuşlardır. Bu şikâyet Paşanın bir müddet açığa alınmasına yol açmıştır. Paşa Ermeni komitecilerinin menfi faaliyetlerini içeren bir mektubu Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir.

Söz konusu mektupta; Tiflis'te gizliliği esas alan Ermeni Merkez Komitesinin Van'da bir şubesi bulunduğundan, bu şubeye üye olan İstanbullu Portakalyan ve İzmirli Arslanyan'ın Ermeni okulunda öğretmenlik yaparak, Ermeni gençlerine ihtilal düşüncesi aşıladığından bahsetmektedir. Birçok Ermeni gencinin bu komiteye üye olduklarına ve Müslümanları tehdit ettiklerine yer

118 BOA, Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri (Y.MTV.), 39/73.

119 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 83/3595.

vermektedir. Zararlı fikirler yaymak suretiyle vilayetin huzuru ve güvenliği açısından son derece tehlike arz eden bu iki kişinin vilayetten gönderildiğine, bunlar adına faaliyette bulunan iki kişinin de yine Van'dan İstanbul'a sürüldüğüne değinmektedir. Mektupta bahsedilen konu ve sorun bir valinin devletin güvenliği ve mukadderatı açısından alması gereken en önemli tedbirlerdendir. Vali kanunlar çerçevesinde Van dolayısıyla devletin önemli bir iç ve dış güvenlik sorunu haline gelen Ermeni komitecilerinin eylemlerini engellemek için ciddi adımlar attığı sonucuna varılabilir.¹²⁰ Ermeni komitecileri Hamid Paşayı gözden düşüremeyince onu ortadan kaldırmak için komplo kurmuşlardır. Malta asıllı Belediye Eczacısı Luigi Damato vasıtasıyla, Hamid Paşa'nın zehirlendiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹²¹ Paşa kendisine yüksek dozda verilen ilaç sonucu kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir.¹²² Ermeni komitecilerinin Paşayı gözden düşüremeyince ona komplo kurarak ölümüne sebep oldukları anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Ermeni örgütlerinin Van'da 1895 tarihinde başlattıkları Van isyanından önce, Hamid Paşa'nın Van Valiliği sırasında faaliyetlerini yürüttükleri çalışmadan anlaşılmaktadır. Van'ın gerek stratejik gerekse Ermeni nüfusunun yoğunluğundan olsa gerek, Ermeni örgütleri ve ruhanileri Van'a özel önem vermekteydiler. Van'da bulunan ruhani ve cismanilerin burada ihtilal çıkarmak için birkaç kanalı kullanmaktaydılar. Ermeni okulları kurmak suretiyle Ermeni gençlerini amaçlarına hizmet eder duruma getirdikleri görülmektedir. Çocuklara okutulan edebi metinlerin, şarkıların kitapların ihtilale yönelik fikirler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Ermeni örgütlerinin Hamid Paşa'nın valiliği döneminde özellikle Van'a yakın Tiflis ve Tebriz'i evrak-ı muzırranın ve silah kaçakçılığının yapıldığı merkezler olarak seçtikleri ayrıca Rusçuk'unda özellikle evrak-ı muzırraların Anadolu'ya gönderildiği üs olarak kullanıldığı da çalışmadan tespit edilmektedir.

Dikkat çekici bir husus da Ermeni örgüt üyelerine, gayr-i hukuki faaliyetlerinin tespiti sonrasında verilen cezaların caydırıcı olmadığıdır. Genellikle örgütsel faaliyetlerde bulunanlar "tard ve tedib" ile sürgüne yollanmaktaydılar. Ancak bu uygulamanın Ermeni komite üyelerini vazgeçirmediği görülmektedir. Van'dan uzaklaştırılan üyelerinin sürgün cezasını çektikleri yerlerden

120 BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9.

121 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratu (Y.PRK.UM.), 11/19, 2, 3; BOA, İdare Dahiliye (İ.DH.), 1067/83667, s. 1, 2.

122 Bilgi için bkz; Taner Aslan, "Hamid Paşa'nın Van Valiliği." *OTAM* 40, (Güz 2016): 205-243.

kolaylıkla kaçabilmeleri, onların denetimlerinin sağlanamadığı izlenimini uyandırmaktadır.

Hamid Paşa valiliği döneminde Ermeni komite üyelerinin ihtilal düşüncelerini yayma faaliyetlerini çok iyi izlediği, onlarla yoğun mücadeleye giriştiği çalışmadan anlaşılmaktadır. Ermeni örgütlerinin söz konusu menfi faaliyetlerine dair hazırlamış olduğu raporu Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş, ayrıca zaman zaman da adı geçen Nezareti Van'daki gelişmelerle ilgili bilgilendirdiği görülmektedir. Ermeni örgütlerine yönelik yapılan faaliyetlerin de kanun çerçevesinde yürütüldüğü görülmektedir.

Paşanın zehirlenme süreci hayli ilginçtir. Ermeni örgütlerinin faaliyetlerini engelleyen yöneticilere karşı uyguladıkları gayr-ı insani teşebbüsler, bu örgütlerin amaçlarına ulaşmak için her yolu mubah gördüklerini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Tasnifi Adliye (C.ADL.), 5/310.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1340/103.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1356/72.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1368/36.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1382/93.

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT.), 1386/60.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1472/69.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1476/8.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1502/32.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1641/99.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1617/46.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398/64.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1507/105.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/101.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/74.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1354/94.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1387/19.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1389/105.

- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1393/76.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398/64.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1424/32.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1469/113.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1476/11.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1506/57.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1510/106.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1510/49.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1545/11.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1601/34.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1470/87.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 1523/107.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 1626/61.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1379/88.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132/123.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 132/18.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 135/51.
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142/63.
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 126/21.
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127 /106 .
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/122 .
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 127/145.

- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/44.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 132/87.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 141/75.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 143/117.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 145/13.
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 147 /76 .
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 130/104 .
- DahiliyyeNezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM): 2.
Şube Dosya No: 20, Vesika No: 44.
- Haritalar (HRT.h.), 2494.
- İdare Dahiliye (İ.DH.), 1067/8366.
- İrade Dahiliye (İ.DH.), 910/72332.
- İrade Dahiliye (İ.DH.), 996/78686.
- İrade-Meclis-i Mahsusa (İ.MMS.), 83/3595.
- Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 98/54.
- Meclis-i vükela Mazbataları (MV.), 15/61.
- Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9.
- Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1376/41.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1376/41.
- Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12/30.
- Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 8/21.
- Yıldız Perakende Askeri (Y. PRK. ASK), 37/35.

- Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 29/105.
- Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 30/6.
- Yıldız Perakende Dahiliye (YPRK.DH.), 2/6.
- Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzarı (PRK.DH.), 2/7.
- Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 11/41.
- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti (BOA, Y..PRK.AZN.), 1/23.
- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve MezâhibNezâreti Maruzatı (PRK.AZN.), 4/5.
- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve MezâhibNezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 3/73.
- Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55/106.
- Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A.), 4/89.
- Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.), 11/19, 2, 3.
- Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri (Y.MTV.), 39/73.
- Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9.
- Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 188/29-1, 2.
- Yıldız Sarayı Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 14/98.
- Yıldız Sarayı Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.), 6/52.
- Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1/66.
- Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 11 /76.
- Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 14/57.
- Yıldız Sarayı Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 14/64.

Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, 1, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, 2004.

Salnameler

1303 *Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1303.

Bitlis Salnameleri. (hazırlayan Eralp Yaşar Azap), (İstanbul: Betav, 2017).

Telif-Tedkik Eserler ve Makaleler

Akçora, Ergünoç. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994).

Aslan, Taner. "Hamid Paşa'nın Van Valiliği." *OTAM* 40, (Güz 2016): 205-243.

Ayverdi, Samiha. *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*. (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007.)

Cengiz, Halil Erdoğan. *İngiliz-Ermeni İttifakı*. (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.)

Cengiz, Recep. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 4, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını*. 2009.

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra. yayına hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz. (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.)

Eser, Feridun. "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri." *Yeni Türkiye*, Sayı 60, (Yıl 2014):1-11.

Gül, Mustafa. "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler." *OTAM*, Sayı: 8 (Yıl: 1997): 139-147.

- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.)
- Hovannisian, Richard G. *Armenian Van/ Vaspurakan* (California: Mazda Publishers, 2000).
- İlter, Erdal. *Ermeni Kilisesi ve Terör*. (Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996).
- Kanar, Mehmet. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*. (İstanbul: Der Yayınları, 2001).
- Karabıyık, Osman. *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü*. (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1984).
- Karacakaya, Recep. “Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914).” *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXIV, (İstanbul, 2004):181-212.
- Karasandık, Özlem. “Ayrıılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005.
- Kılıç, Remzi. “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri.” *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu* 4, Erciyes Üniversitesi, (22-24 Mayıs 2008): 61-80.
- Kırmızı, Abdulhamit. “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *1908-2008 Jön-Türk Devrimi’nin 100.Yılı Uluslararası Kongre 28-30 Mayıs 2008* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010).
- Kodaman, Bayram. “II. Abdülhamit ve Kürtler – Ermeniler.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, (Mayıs 2010).
- Köksal, Osman. “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu.” *Tarihte Türkler ve Ermeniler* 9. ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, (Ankara: TTK, 2014).
- Küçük, Cevdet. “Van’daki Ermeni İsyancıları.” *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*. (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990).

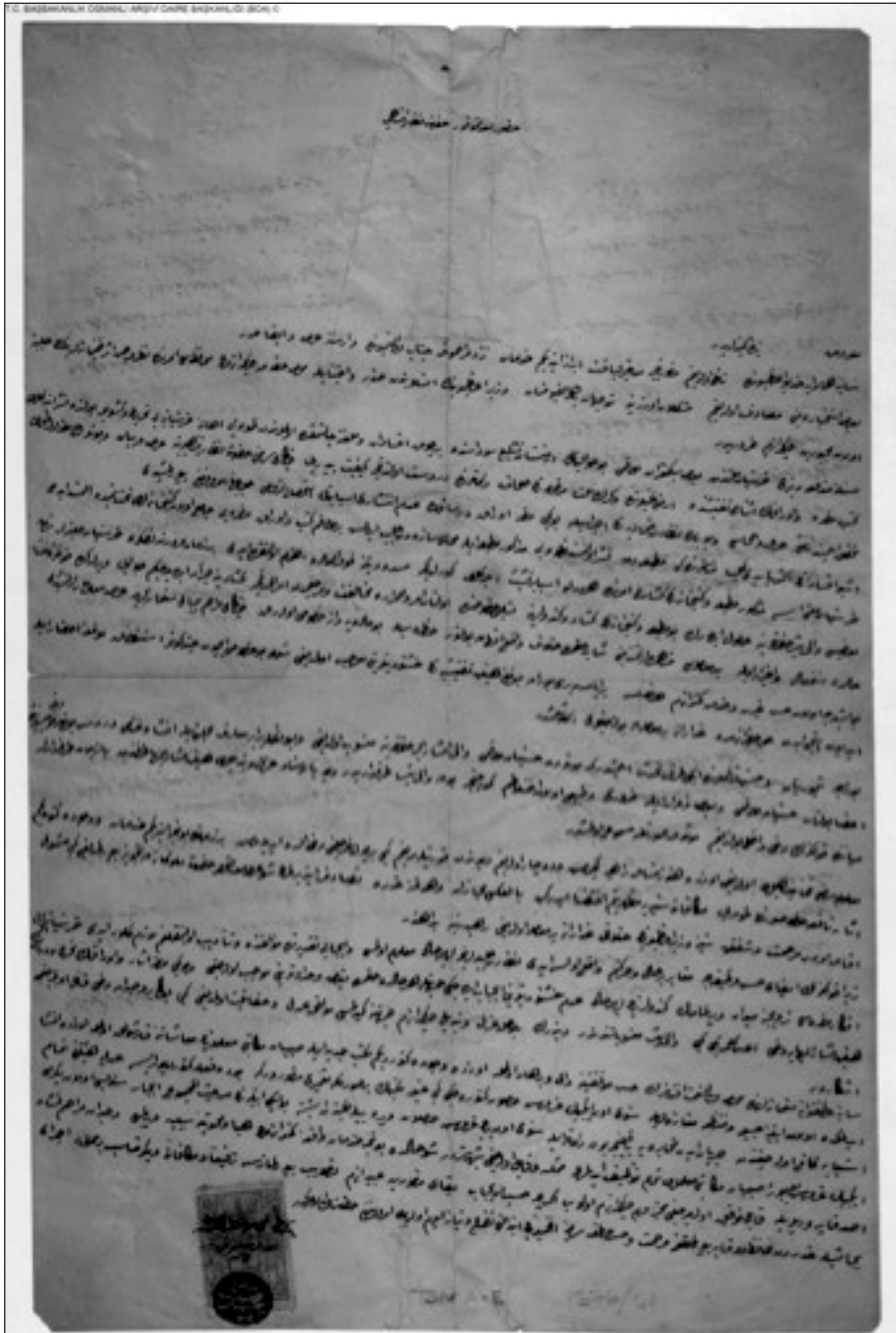
- Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001).
- Öğün, Tuncay. "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri." *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: 39, (Ekim 2001): 590-606.
- Özger, Yunus. "Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*4, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009: 355-374).
- Sarıнай, Yusuf. "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)." *Akademik Bakış*1, Sayı: 2, (Yıl: 2008 Yaz): 69-105.
- Sonyel, Salahi. *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009).
- Şehirli, Y. Atilla. "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler." *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editör İdris Bal-Mustafa Çufalı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003): 253-264.
- Temizer, Abidin. "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi." *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)* 2, Sayı: 2, Yıl: 2013: 169-204.
- Tozlu, Necmettin. "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri." *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 4.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976).
- Yavuz, Fikrettin, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hırimyan." *Akademik İncelemeler*, Sayı: 1, (2007).

۴

جناب صومعه و اقبال و شوکت و اجداد حضرت شریک میرزا بیکرند و صفی زاده و زمانه مصنفانه مکتب میرزا
 عظیم قزاق سوانه ادوار چو سید مجروح صدق سرفراز جناب خدو قیام قزاق اولو اوزره واد ولایت کاهانین
 میرزا قزاق عمده کتباته توجیه و احسانه بر ارباب موقع مروره داخلی و خارجی اجراء مفسر تالی به بیان
 یرد قیاسی و مطرب معدن مشهور جناب ملا قزاقی و جرحه صه ارازه و انضباط عامه و ساقی لایزال استکماله
 سایر اساتیدیه شهدای پیرنه نیم رسکه حضرت مکتب میرزا استفعال اسباب انیت و استراحتین حرف مساهی
 و اقدام قلمی بایده احباب اوزای شوق و صدور اروپا هر جا و تبحر اید و آسانه انکار ایچیم امروزه ما صبیح
 حضرت خلق لایزالیه و کافه احواله فرجه عمده و موجب سعادت را برین اولاد - ضای بیامه انضباط جناب قزاق
 موافقه حاکمیه موافقت کتباتی بارگاه جناب - با العالیله همیشه نیاز و ترفع و انظافینه حضرت ولی نعمت العجز
 ابقای وجهه شکر اید - کده بویوله قول العالیله بدل مقود و حرف عبرت مقود - انجده هم کرم مواهف کتباته
 شرحه و کلمه کلمه دست الهیت موافق اید جناب میرزا صه بعضه تا - تعلیمت حضور سوتونوف - حضرت خدیو قزاق
 عرصه و تقصیرت ماسع کلمه ده یا کتذ حالی استظوع اید انتقال و امور سیاسی به عامه احوال کتباته
 تقصیرت کفایت اید بلجهت دجهده اولیغه استجو عرصه مملو کتذم یا کتذ احوال مملکت و بونقطه به عامه
 حکم بیات حقده ک حیات جیدان من کتباته اولیا به ک تقصیرت اجرایه به مقصود -

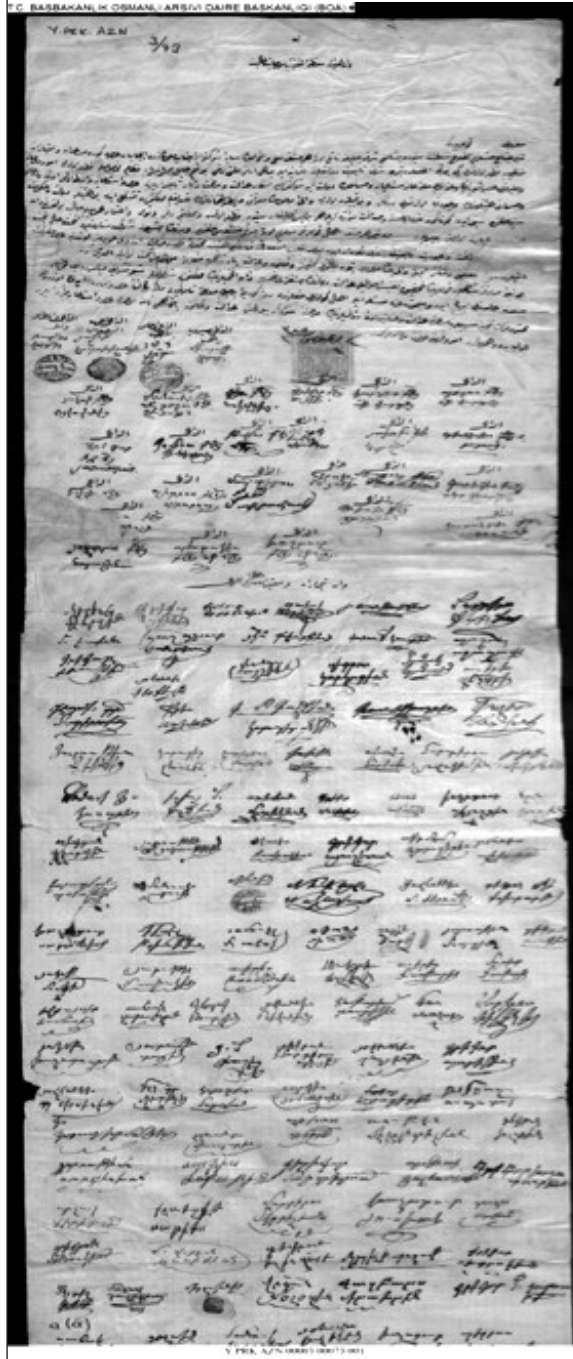
و انما اسما و دولتی و وظائف مرتبه سند اولاد معامولت بعد از بیجا عرضی شعاعی مملو کتذ رها موافقه حساب
 اولاد بر ارضی طعم عالیشان حضرت مکتب میرزا جو لایزالیه اولاد به برده تدریس اولاد و با ممالک و سایر مقال کتذ

Şekil 1: Hamid Paşa'nın Layihasının İlk Sayfası Y. EE., 12/30

Şekil 2: Van Vilayetinde "Evrak-ı Muzır"ların Engellenmesine Dair Bir Belge

Hamid Paşa'nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887)

Şekil 4: Murahhas Altıyan'ın topladığı imzaları gösterir belge

Yayın Geliş Tarihi: 10.01.2020

Yayına Kabul Tarihi: 26.08.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Okatan, Yıldırım; Kemal Saylan. "Vehib Paşa'nın Ermeni Mezalimi İle İlgili Rus Mevkidaşlarına Yazdığı Telgraflara Dair." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 66 (2020): 111-127.

Araştırma Makalesi

VEHİB PAŞA'NIN ERMENİ MEZALİMİ İLE İLGİLİ RUS MEVKİDAŞLARINA YAZDIĞI TELGRAFLARA DAİR

(ABOUT VEHIP PASHA'S TELEGRAMS TO HIS RUSSIAN
COUNTERPARTS ON THE ARMENIAN ATROCITIES)

Yıldırım OKATAN*
Kemal SAYLAN**

Bu makale 14-16 Mart 2019 tarihleri arasında Mersin-Türkiye'de düzenlenen I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirinin düzenlenmiş halidir.

Öz: *Osmanlı Devleti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti arasında 15 Aralık 1917 tarihinde Kafkas cephesindeki savaşı sona erdiren Erzincan Ateşkes Antlaşması imzalanmış ve bir sınır hattı belirlenmiştir. Akabinde Rus orduları bölgedeki Kürt nüfusun Ermeni nüfusa saldırılarını önlemek bahanesiyle silahlarını Ermeni komitacılara bırakarak yavaş yavaş Doğu Anadolu Bölgesi'nden çekilmeye başlamıştır. Ancak esas gayeleri ivedilikle Ermeni Komitacıları silahlandırarak Anadolu'nun doğusunda Ruslara bağlı bir Ermeni devleti oluşturmaktır.*

Rus ordularının Erzincan'dan Erzurum'a intikalinden sonra bölgede emniyet ve asayiş tamamen bozulmuştur. Ermeniler, oluşan otorite boşluğundan faydalanarak Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurma ideasına kapılmışlardır. Bunu gerçekleştirmek amacıyla da kadın, erkek, yaşlı, genç, çocuk demeden bölgede yaşayan sivil Müslüman halka

* ORCID: 0000-0002-4342-9304.
Doktorant, Gümüşhane Üniversitesi, yildirimokatan@hotmail.com

** ORCID: 0000-0001-6493-7001.
Doçent Doktor, Gümüşhane Üniversitesi, kemalsaylan52@gmail.com

sistematik bir şekilde işkence uygulamışlardır. Ermeni komitacılar yerleşim yerlerini yakıp yıkarak insanları camilere ve evlere doldurup, diri diri ateşe vermişlerdir. Bu duruma son verilmesi amacıyla III. Ordu komutanı Mehmed Vehib Paşa, Rus Kafkas Orduları Komutanı General Odişelidze ve General Prjevalski'ye durumun vahametini bütün çıplığıyla anlatan bir dizi telgraflar göndermiştir.

Bu çalışmanın amacı Erzincan Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Ermeni komitacılarının Anadolu'nun doğusunda gerçekleştirdikleri mezalimin Osmanlı ve Rus komutanların yazışmalarına yansımaları ortaya koymaktır. Çalışmada Tiflis'teki Gürcistan Devlet Arşivleri'nde bulunan Rusça telgraflar üzerinden bölgedeki Ermeni mezalimiyle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vehib Paşa, Osmanlı, Ermeni, Erzincan, Mezalim, Telgraf Görüşmeleri

Abstract: *The Erzincan Armistice Agreement which ended the war on the Caucasian front was signed between the Ottoman Empire and the Soviet Republic of Russia on December 15, 1917 and the border line was determined. Afterwards, the Russian armies began to withdraw from Eastern Anatolia region, leaving their arms to the Armenian committees under the pretext of protecting the Armenian population in the region from Kurd population's attacks. However, the main aim was to form an Armenian State tied to Russia in the eastern part of Anatolia through arming the Armenian committees urgently.*

After the transfer of Russian armies from Erzincan to Erzurum, the security and public order in the region were completely destroyed. The Armenians benefitting from the authority gap, dreamed of establishing an Armenian state in Eastern Anatolia. In order to achieve that goal civil Muslims including women, men, elders, youth and children were killed in the region by the systematic torture. The Armenian committees also burned residential areas, locked people into mosques and houses and set them on fire. In order to put an end to this situation, the third Army commander Mehmed Vehib Pasha, the Russian Caucasian Army Commander General Odishelidze and General Prjevalski, sent a series of telegrams describing the severity of the situation with the aim to stop this violence immediately.

The aim of this study to reveal reflections of the massacres committed by the Armenian committees in the eastern Anatolia on the correspondences of both Ottoman and Russian commanders. The study included evaluations of the Armenian atrocities in the region via Russian telegrams in the Georgian State Archives in Tbilisi.

Key Words: Vehib Pasha, Ottoman, Armenian, Erzincan, Massacre, Telegraph interviews.

Giriş

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na girdikten sonra Aralık 1914 tarihinde Ruslar'a karşı Kafkaslarda bir cephe açmıştır. Ancak bu cephede Osmanlı ordularının mağlubiyete uğraması üzerine Ruslar 1916 yılının Ocak ayından itibaren Anadolu'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Rus ordusu, 16 Şubat'ta Erzurum'u ve Muş'u işgal etmiştir. Ardından 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Mart'ta Rize'yi, 16 Nisan'da Trabzon'u ele geçirmişlerdir. Temmuz ayı içinde yeniden ileri harekâta girişen Ruslar, 17 Temmuz'da Bayburt'a, 25 Temmuz'da Erzincan'a girmişlerdir.¹ Böylece 1916 yılının ortalarına kadar Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bölümü Rus işgaline uğramıştır.

Rusların işgal sırasında bu topraklarda yürüttüğü politikalar onların geçici bir işgal niyetinde olmadığını göstermektedir. Ancak uzun süredir devam eden sosyal ve ekonomik sıkıntılar I. Dünya Savaşı'nın olumsuz tesirleriyle daha da artınca, Ekim 1917 tarihinde Rusya'da Bolşevik İhtilali meydana gelmiştir. Rusya'daki rejim değişikliği tabii olarak orduya da yansımıştır. Böylece Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerleri kitleler halinde cepheyi terk etmeye başlamışlardır.² Kasım 1917'de mütareke imzalanması için Türk tarafına talepte bulunan Ruslar, nihayetinde taraflar arasında yapılan görüşmeler üzerine 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesini imzalamışlardır.³ Mütareke ile her iki tarafın kuvvetleri arasında tarafsız bir saha bırakılmak üzere bir sınır tespit edilmiştir.⁴ Bu mütareke ile oluşturulan komisyon tarafından taraflar arasındaki sınır hattı şu şekilde belirlenmiştir:

Osmanlı Hatt-ı Faslı: Pohdur Dağı'ndan itibaren Katırtepe-Mercan Dağları-Karacakale-Murdakan ve Pulur'un 8 km güneybatısında Kopuzlu-Yukarı Kapir-Ferhad'ın 5 km güneydoğusunda Mustafa Bey Konağı-Çaldağı'nın 2 km güneyinde Çomak Zağki (Kiği'nin 6 km kuzeybatısında) Erik Dağı-Sağnis Oğnut-Şerafettin dağları (Bayındır Tepesinin 6 km güneyinde) Fol (Ziyaret Köyü'nün 4 kilometre güneyinde) Sulak Köprüsü (köprü'nün güney başı dahil) Murat Çayı'nı takip eden hat ve buradan Kertakom-Azakupur (Nurgah Köyü'nün 4 km güneybatısında)-Mişağsin ve buradan itibaren en ileri siperleri

1 Yusuf Sarıncay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)," *Akademik Bakış* 1/2, 2008: 376.

2 Kenan Ziya Taş, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 27, 1995: 376.

3 Halil Bal, "Brest- Litovsk Anlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 5, 2004:26; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970.

4 Sarıncay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)," 98.

takiben Van Gölü'ne kadar uzanan hat ve bundan sonra Ardıç Deresi'ne kadar Van Gölü'nün güney sahili Ardıç Deresi (Akdamar Körfezi'nin 8 km güneyinde) Arıkom (Şatak'ın 8 km kuzeybatısında) 2.400 rakımlı dağ (İsfan Köyü'nün 4 km doğusunda) istikameti.

Rus Hatt-ı Faslı: Krandah Dağı'ndan itibaren Akbaba Dağı-Sepilus Dağı-Aktaş-Kösmer Dağı-Şeytan dağları silsilesi, Çarış Dağı-Ağca-Soluk Köprüsü'nün kuzey başı-İzrak (Tefitik Köyünün 7 km güneybatısında) Muhacir Köyü (Nuryatak Köyü'nün 2 km güneybatısında) Borya Mevzisi'nin sağ tarafı ve buradan Van Gölü'ne kadar adı geçen mevzinin en ileri siper hattı ve Van Gölü'nün güney sahili kuzeyinde ve 5 km mesafede sahile mevzi olarak geçen ve Akdamar Adası'na kadar uzanan hat (Akdamar Adası Dahil) Tepekanis Deresi mansıbı-2.800 rakımlı tepe (Kömerak Köyü'nün 2 km kuzeybatısında) Sarıdağı-Mervana'ya kadar ve ondan ötesi.⁵

Erzincan Mütarekesi imzalandıktan sonra ise Rus orduları buldukları bölgelerden çekilirken yerlerini Ermeni çetelere bırakmışlardır. Bu duruma gerekçe olarak da; sözde masum Ermeni nüfusu, Kürt nüfusun olası saldırılarına karşı korumak gösterilmiştir. Ancak Rusların esas gayesi kendilerine bağlı bir Ermeni ordusu oluşturarak bölgedeki hâkimiyetlerini ve nüfuzlarını devam ettirmektir.

Rus ordu karargâhının Erzincan'dan Erzurum'a intikalinden sonra meydana gelen otorite boşluğu Ermeni çetelerine aradıkları fırsat vermiştir. Bu çeteler, Ermeni ve diğer Hıristiyan köylerine Kürt çeteleri tarafından yapılan saldırıları bahane ederek bir tür imha hareketine başlamışlardır.⁶ Ermeni çeteciler bölgede bir Ermeni Devleti kurma ideasının peşinden gitmektedirler. Bunu gerçekleştirmek amacıyla da kadın, erkek, yaşlı, genç ve çocuk demeden bölgede yaşayan sivil Müslüman halkı sistematik şekilde işkenceye tabi tutarak katletmeye başlamışlardır. Ermeni çeteciler ayrıca bölgedeki yerleşim yerlerini yakıp yıkmışlar, insanları camilere ve evlere doldurup diri diri ateşe vermişlerdir.⁷

Bu olayların yaşandığı dönemde Rus Kafkas Ordusu Kumandanı olarak Gürcü asıllı General Odişelidze Erzurum'da, Rus Kafkas Cephesi Kolorduları

5 Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVII/28, 1995: 224.

6 Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, 461.

7 Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2012):207.

Başkumandanı olarak ise General Prjevalski Tiflis'te görev yapmaktadır.⁸ Türk tarafında ise III. Ordu Kumandanı olarak Ferik Mehmed Vehib Paşa⁹ Erzincan'daki ordunun başında bulunmaktadır.¹⁰

Vehib Paşa, 6 Mart 1916 tarihinde Erzincan'a geldikten sonra Ermeni çetelerinin bölgedeki Türklere karşı giriştikleri katliamlar hakkında Başkumandanlık Vekâleti'ne düzenli olarak bilgi vermeye başlamıştır. Bu haberler üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, Vehib Paşa'dan olayları takip etmesini ve Rus kumandanlığı nezdinde girişimlerde bulunmasını istemiştir.¹¹ Bunun üzerine Vehib Paşa, merkeze alındığı 6 Temmuz 1918 tarihine kadar bölgede Ermeni çetelerin gerçekleştirdikleri katliamları yakından takip etmiştir. Bölgedeki Ermeni çetelerinin sayılarını ve durumlarını, bu çetelerin Müslüman halka karşı yaptığı mezalimi, baskıları ve katliamı kendisine gelen çeşitli istihbarat raporları sayesinde öğrenmiştir. Ayrıca Rus işgalinde bulunan bölgelerdeki Müslüman halk, Vehib Paşa'ya temsilciler göndererek yaşadıkları sıkıntıları ve maruz kaldıkları zulümleri anlatmışlardır.¹² Bunun üzerine Vehib Paşa, durumun vahametini Rus mevkidaşlarına bütün çıplaklığıyla anlatan bir dizi telgraflar göndermiş ve bu vahşetin bir an önce durdurulmasını istemiştir.

8 Prjevalski, bu sırada merkezdeki Sovyet Hükümeti adına değil, Petrograd'ın asla tanımadığı "Mavera-yı Kafkas Konfederasyonu" adına hareket ediyordu. Bununla beraber Merkez Sovyet Hükümeti, bu sıralarda "Barış Siyaseti"ni şiddetle takip ettiğinden, Kafkas cephesinde de "ateş kesilmesi"ne karşı çıkmamıştı. Diğer yandan, Petrograd'daki Sovyet-Bolşevik liderlerinin Kafkas cephesinin muhafaza edilmesini, Rus askerlerinin cepheyi bırakıp gitmemelerini arzu ettiği de bilinmektedir. "Türk Ermenistanı'ndaki "Ermeni" halkının "kendi kaderini idare etmek" imkânları sağlanıncaya kadar Rus işgal sahasında Rus kuvvetlerinin kalması ve Türklerin buraları işgallerine karşı durulmasının istendiği muhakkaktır. Fakat Rus askerleri bu arzuya uymamışlar ve cepheyi açık bırakmışlardı (Bal, 2004: 25; Kurat, 1970: 333). Prjevalski Tiflis'teki İngiliz ve Fransız konsoloslarına Türklere silah bırakışmasını kabul ettiğini bildirdi ve böyle davranmasaydı birliklerinin kontrolünün Bolşeviklerin eline geçeceğini açıklayarak bağlaşıklarından özrünün kabul edilmesini istedi (Bal, 2004: 25).

9 Mehmed Vehib Paşa, 1875 yılında Yanya'da dünyaya gelmiştir. Harp Okulu'nu birinci olarak bitirdikten sonra Osmanlı ordusunda görev yapmaya başlamıştır. Diyarbakır'dan sonra tayin edildiği Manastır'da Harbiye Mektebi'nde aldığı görev esnasında İttihat ve Terakki ile tanışmış ve 23 Temmuz 1908'de burada Meşrutiyeti ilan eden beyannameyi okumuştur. İlk önemli görevi Harp Okulu Komutanlığı'dır. Balkan Savaşı'nda ağabeyi Esat Paşa ile birlikte Yanya savunmasında görev almış ancak savaş sırasında Yunanlılara esir düşmüştür. 1914 yılı başında Hicaz vali ve komutanlığına tayin edilen Vehib Paşa, I. Kanal Seferi'nden sonra II. Ordu Komutanı göreviyle İstanbul'a gelmiştir. Çanakkale savaşlarında Temmuz-Ekim 1915 döneminde Güney Grubu Komutanı olarak görev yapmıştır. Daha sonra 28 Şubat 1916 tarihli irade-i seniye ile III. Ordu Komutanlığı'na tayin edilmiştir. 6 Mart 1916'da Erzincan'a ulaşan Vehib Paşa, bu görevi 6 Temmuz 1918 tarihine kadar devam ettirmiştir (Nizamoğlu, 2014: 1).

10 Ancak telgraf görüşmelerinde Vehib Paşa kendisini Türk Kafkas Orduları Komutanı olarak tanıtmaktadır. Dokümanı i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919, Belge No: 16. Bundan sonra bu eserdeki belgeler DMVPZG kısaltması kullanılarak referans gösterilecektir.

11 Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998): 103; Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002):173.

12 Yüksel Nizamoğlu, *Kahramanlıktan Sürgüne Vehib Paşa* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013):2.

Konuyla ilgili yapılan literatür taramasında Mehmed Vehib Paşa'nın Rus mevkidaşlarına yazdığı telgraflara dair bazı çalışmalarda kısmi bilgiler yer aldığı görülmüştür.¹³ Ancak bu çalışmaların çoğunda telgrafların içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler yer almamaktadır. Sadece Yüksel Nizamoğlu, telgrafların içeriğine dair bir takım bilgiler vermektedir. Nizamoğlu, ilk olarak 2010 senesinde hazırladığı "Vehip Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri" adlı doktora tezinde konuya değinmiştir. Bu tez çalışması daha sonra "Kahramanlıktan Sürgüne Vehip Paşa" adıyla kitap olarak yayınlanmıştır.¹⁴ Yazar ayrıca, bu çalışmalarını temel alarak oluşturduğu "Vehip Paşa ve Ermenilerin Yaptığı Katliamlar" adlı makalesini 2014 senesinde basılan *Yeni Türkiye Dergisi*'nin Ermeni Meselesi Özel Sayısı'nda yayınlamıştır. Ancak Nizamoğlu, bu çalışmalarda komutanlar arasındaki yazışmalardan sadece birkaç tanesine yer vermiştir. Bu metinler *de Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*'nde yayınlanmış metinlerden ibarettir.¹⁵

Bu çalışmada konuyla ilgili yapılan diğer araştırmalardan farklı olarak *Dokümanı i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzıy* adlı eserde yer alan telgraf metinleri kullanılmıştır. Rus arşiv belgelerinin toplandığı bu eser, 1919 senesinde Tiflis'te basılmıştır. Eserde yer alan belgeler Ermeni çetelerin bölgede yaptıkları mezalime dair ayrıntılı bilgiler vermenin yanı sıra Rus komutanların olaylar karşısındaki kayıtsız tutumlarını da gözler önüne sermektedir. Bu belgeler ayrıca konuyla ilgili Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerin eksik bıraktığı yönleri de tamamlamaktadır.

Mehmed Vehib Paşa'nın Rus Mevkidaşlarına Yazdığı Telgraflar

Mehmed Vehib Paşa, Erzincan Mütarekesi'nden sonra görev yaptığı süre içerisinde Rusların çekildikleri yerlerde Ermeni çetelerin yaptıkları mezalime dair Enver Paşa'nın isteği üzerine Rus mevkidaşlarına durumun vehametini anlatan çok sayıda telgraf çekmiştir. Paşa'nın ilk olarak 22 Ocak 1918 tarihinde General Odişelidze ve General Pjevalski'ye ayrı ayrı telgraflar çekmiştir. Erzurum'daki Kafkas Ordusu Kumandanı Odişelidze'ye çekilen telgraf kendisine 31 Ocak 1918 tarihinde ulaşırken, Tiflis'teki Kafkas Cephesi

13 Örneğin, Bal, Brest- Litovks Anlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler, s. 26; Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (İstanbul: Ülke Kitapları, 1998).

14 Yüksel Nizamoğlu, Kahramanlıktan Sürgüne Vehip Paşa (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013).

15 Yüksel Nizamoğlu, "Vehip Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri," İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010; Yüksel Nizamoğlu, "Vehip Paşa ve Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar," *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı* III, 62, 2014: 2276-2285.

Kolordu Başkumandanı General Pjevalski'ye gönderilen telgraf 14 Şubat 1918 tarihinde iletilmiştir.¹⁶

Vehib Paşa, General Odişelidze'ye gönderdiği telgrafta; I. Kafkas Kolordusu'nun Erzincan'dan Erzurum'a taşındıktan sonra Ermenilerin Erzincan ve civar köylerdeki fitne ve fesatlarının arttığını, Ermenilerin evlere sokulduklarını ve yerleşim yerlerinde cinayetler işlediklerini, köylere açıkça saldırılarda bulduklarını, kadınlara tacizde bulduklarını, erkekleri dövdüklerini ve köyleri ateşe verdiklerini, bu olayların ise geniş bir boyut kazandığını ifade etmektedir. Telgrafta özellikle 12 Ocak 1918 günü Erzincan'ın 18 km güneydoğusundaki Zeki köyünde ve Gümüşhane'ye bağlı Ardasa'nın 3 km güneybatısında bulunan Koska köyünde Ermenilerin yaptıkları mezalim üzerinde durmaktadır. Telgrafta bu olayların şöyle anlatıldığı görülmektedir:

“12 Ocak 1918 günü Ermeniler yerel halk üzerinde şiddet uyguladıktan sonra Erzincan'ın 18 km güneydoğusunda bulunan Zeki Köyü'nü ateşe vermişlerdi. Bundan bir hafta önce ise Ermenilerden oluşan 30 kişilik çete Ardasa'nın 3 km güneybatısında Müslüman köyü Koska'ya saldırmış, burada da kadınları taciz ederek köyü yakmışlardır.”

Vehib Paşa, mektubunda Kumandan General Prjevalski'nin 19 Aralık 1917 tarihli ve 56054 sayılı mektubuna itimat ederek, General Odişelidze'den bu tür olayların durdurulması hakkında emir vermesini istemektedir. Telgrafı “*Ümit ediyorum ki zat-ı alilerinizin Osmanlı Müslüman ahalisinin şerefi ve hayatı, mal ve mülkünün korunması için insanlık ve medeniyet adına çabalarına dolayısıyla size daima minnettar olacağım ve zat-ı alilerinize ebediyen sadık kalacağım.*” ifadeleriyle sonlandırmaktadır.¹⁷

General Prjevalski'ye yine aynı tarihli gönderdiği telgrafında ise, Rus kolordularınca tutulmuş belirli eyaletlerde Osmanlı uyruklu Müslümanların savunulması hakkında sorumlu organlara verdiği kesin emir için içtenlikle teşekkür etmektedir. Telgrafına bölgedeki bazı eyaletlerde Ermenilerin şiddet uygulamaya devam ettiklerini, son zamanlarda artan bu olaylar hakkında Kafkas Ordusu Kumandanı General Odişelidze'ye bilgi verildiğini ve ona bu tür olayların durdurulması için önlemler alınması gerektiğini söyleyerek devam etmektedir. Telgrafında Ermenilerin fitne-fesatlarının özellikle Erzincan'dan Rus kolordusu karargâhı ayrıldıktan sonraki eylemlerinden, evlere sokulmalarından ve ikamet yerlerinde cinayetler işlemelerinin daha

16 Nizamoğlu, Vehib Paşa ve Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar.

17 Dokümenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 16.

geniş boyut almaya başlamasından bahsettikten sonra köylere açıkça saldırılmaları, kadınların taciz edilmesi, tüm erkek ahalinin dövülmesi ve köylerin ateşe verilmesi gibi olayların çoğaldığını belirtmektedir.¹⁸

Vehib Paşa, yine General Prjevalski'ye 29 (30) Ocak 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta yine Rus ordularının işgali altında bulunan beldelerde Ermenilerin Müslümanlara zulmettiğini belirterek haber alınan bazı olayları aktarma ihtiyacı duyduğunu ifade etmektedir. Bu konuyla ilgili şu örnekleri vermektedir;

“Ermeniler, Erzincan’ın Anasıl (Zazalar) Köyü’nden Kara Mehmet’in oğlu ve 4 arkadaşını bir değirmende parçalamışlar, Demirciler civarında Kürt Mehmet Ağa’ya saldırmışlar, bir kadını zorla götürmüşler, Belediye Katibi Mehmed Efendi’yi esir aldıkları gibi annesi, eşi ve 4 yaşındaki çocuğunu parçalamışlardır. Mezraa Köyü’nde Hüseyin oğlu Dursun’u ve Paçençli Mahmut oğlu İsmail’i öldürmüşlerdir. Kaleraş Köyü’nü basarak 17 kişiyi ellerini bağlayıp kurşuna dizmişlerdir. Bu olaylar Erzincan ile sınırlı kalmamış Rus askerine ait elbiseleri giyen Ermeniler 7 Ocak 1918 tarihinde Karadeniz sahilinde Fol Kasabası’nda 50’ye yakın kadın ve erkeği Trabzon yönüne götürmüşler, Kızılağaç Köyü’nde 2 kişinin cesedi elleri ve kolları bağlı bir şekilde bulunmuştur. Rumların da desteği ile Fol Kasabası’nda rastgele açılan ateş sonucu 4 kişi öldürülmüştür. Yine Rus askeri elbisesi giyen Ermeni ve Rumlar Şarlı, Akkilise ve Eynesil’de halkı katletmişler, mal ve eşyalarını yağmalamışlardır. 50 kişilik bir Ermeni çetesi Ardasa’yı basarak kasabayı yağmalamış ve çarşığı yakmışlardır”.

Vehib Paşa bütün bu hadiseleri aktardıktan sonra telgrafını sonlandırırken katliamların önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınması istemiştir.¹⁹

Vehib Paşa, 19 (1 Şubat) 1918 tarihinde General Prjevalski'ye gönderdiği telgrafta ise 30 Ocak 1918 tarihli 738 sayılı telgrafından sonra bölgede meydana gelen olayları şu şekilde sıralamaktadır:²⁰

1. Erzincan civarındaki köylerin sakinleri, Ermeniler tarafından kışlalara götürülmüş ve burada kurşuna dizilmişler.

18 Dokümenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 17.

19 Nizamoğlu, “Vehib Paşa ve Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar,” 2014:5.

20 Dokümenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 18.

2. 28 Ocak 1918 günü Ermeniler, Erzincan sakinlerinden erkek cinsine mensup birçok Müslümanı toplayarak, Kilise Meydanı'nda diri diri yakmışlar.
3. Erzincan'da ve onun civarlarında Ermeniler, Müslümanların evlerini ve camileri ateşe vermişlerdir. Yalnızca birkaç örnek getirmek isterim: Hükümet evini, tüm camileri, Zeki Köyü'nün camisini ve başka civar köylerin camilerini yakmışlar.
4. 15 Ocak 1918 günü Gümüşhane'nin güneydoğusunda bulunan Tekke Köyü yakınında Ermenilerin katlettikleri altı Müslüman cesedi bulunmuş.

Vehib Paşa, bu telgrafında ayrıca bu tür kanlı olayların gittikçe arttığını, hatta Kırkit'te duruşma yapan karma komisyon üyelerinin de hayatlarının güvende olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Rus kolorduları çıktıktan sonra onların yerini alan Ermenilerin, Müslümanlara yönelik dehşetin her türlü haddi aştığını söylemektedir. İnsanı hayrete düşüren olayların, insanların diri diri yakılmasının ve birbirine sarılmış şekilde kurşuna dizilmesinin ardı arkasının kesilmediğini, Ermenilerin yaptığı bu terörün emirlerle ve yasaklarla durduramayacağını vurgulayan Vehib Paşa, bu durumun önlenmesi için acil şekilde önlemler alınması gerektiğini ifade etmektedir.²¹

Vehib Paşa, aynı tarihlerde General Prjevalski'ye gönderdiği telgrafın yanı sıra benzer içerikte bir telgrafi de General Odişelidze'ye gönderdiği tahmin edilmektedir. Çünkü General'in Vehib Paşa'ya gönderdiği 6 Şubat 1918 tarihli bir telgrafta, 15-16 Şubat 1918 tarihlerinde "Güya Müslümanların Erzincan'da bir ihtilal çıkaracağı" şeklindeki dedikodulara istinaden evlerde arama yapılmak istendiğinden, aramaya karşı çıkan Müslüman halk ile askerler arasında çatışma çıktığından, her iki taraftan ölen ve yaralananların olduğundan bahsederek, söz konusu olaylardan dolayı özür dilenmektedir. Odişelidze 17 Şubat 1918 tarihli telgrafında ise belirtilen olaylardan dolayı Vehib Paşa'dan tekrar özür dileyerek durumu başkumandanlıklarına bildirdiğini ifade etmektedir.²²

Vehib Paşa, 24 Şubat 1918 tarihinde General Odişelidze'ye gönderdiği telgrafın girişinde ise Odişelidze'nin kendisine daha önce gönderdiği 24 Ocak 1918 tarih ve 15132 sayılı telgrafını aldığını, bu nedenle minnettar olduğunu belirtmektedir. Odişelidze'nin bu telgrafında Ermenilerin şiddetini

21 Dokumentı i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 18.

22 Nizamoğlu, Vehib Paşa ve Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, 2014: 6.

durduracağına, özellikle de Erzincan civarında olay çıkaranların en kuvvetli şekilde cezalandırılacağına dair vaadinden dolayı kendisine teşekkür ettiğini belirtmektedir. Paşa, gönderdiği bu telgrafta daha önceki telgraflarında açıkladığı olayların sayısının ve kapsamının aslında daha fazla olduğunu belirttikte ve daha sonra meydana gelen olayları maddeler halinde şu şekilde sıralamaktadır:²³

1. Erzincan şehrinde Ermenilerin topladıkları 650 Müslüman'ın nereye sevk edildiği belli değildir.²⁴ 18 Ocak 1918 günü gözlemciler halka bildirmişler ki, Erzincan kentinde Ermenilerin önderi Sivasslı Ermeni Murat, Müslüman ahaliyi Kilise meydanına toplamayı emretmiştir. Böyle bir toplantının nedenini öğrenmek isteyen yaşlılar hapse atılmış ve hemen idam edilmişler, halk ise evlerinden çıkarılarak kısım kısım Erzincan'da Vehib Bey'in evine yerleştirilmişlerdi. Bundan sonra binlerce Müslüman'ın dolduğu ev her taraftan ateşe verilmiştir.
2. Ateşten kurtulmak için pencerelerden atlayanlar kurşuna dizilmiş ve evi çevreleyen Ermenilerin saldırılarına maruz kalmışlardır.
3. Aynı gün gece kadınlarla ve çocuklarla dolu kışla ve üç büyük ev yakılmış, ayrıca şehirde yaklaşık 1.000 ev yakılmış ve yıkılmıştır.
4. Ermenilerin Bayburt'taki önderi Arşak; çevredeki Müslüman köylerine ahalinin 7 Şubat 1918 günü Bayburt'ta bir arada toplanmalarını emir etmiştir. Korkuya kapılan ahalinin bir kısmı Kirkit'te bulunan sulh komisyonuna giderek sığınma talebinde bulunmuşlardır. Kalan ahalinin ise akıbeti belli değildir.
5. XXIII. Türkistan Alayı'nın Kes'ten Trabzon yolunda gördüğü Müslüman cesetlerinin sayısı akıl almaz derecede çoktur.,

Vehib Paşa bu olayları belirttiikten sonra telgrafa şu ifadelerle devam etmektedir:

“Rus ordusunun Ermenilere teslim ettiği bölgede Müslümanlara genel olarak çile çektirilmesi, yeni doğmuş çocuklar da dâhil ahalinin katledilmesi, Trabzon pazarının yağmalanması ve yakılması, Rize şehrinin ateşe verilmesi ve buna benzer facialı olaylar Müslüman ahaliye hayırseverlik göstermeniz ve bu tür olayların durdurmanız hususunda size ricada bulunmaya beni teşvik etmiştir.

23 Dokümanı i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 19.

24 Bu olaydan Kazım Karabekir de anılarında bahsetmektedir (Karabekir, 1943: 77-78).

Ermeni önderi Murat'ın, Erzincan'dan Mama Hatun aracılığıyla Ermenilerin Bayburt'daki öncüsü Arşak'a gönderdiği talimat ve karşılığında gelen cevap kâğıdı; Ermenilerin işgal ettikleri bölgelerde Müslümanlara işkence edilmesi ve katledilmesini karara bağlanmış olduğunu ve halihazırda tüm Osmanlı Müslümanları için hayat, namus ve toprak bütünlüğü siz zat-ı alileri tarafından sağlanmışır”²⁵

Paşanın bu ifadeleri hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır.

Vehib Paşa'nın bu telgrafına ise General Odişelidze'nin 30 Ocak (12 Şubat) 1918 tarih ve 15195 sayılı telgrafla cevabı ise şu şekilde olmuştur:

“967 sayılı ve 11 Şubat 1918 tarihli telgrafınızı aldım ve bilgilerinize sunmak isterim ki; Şiddet olayları hakkında tüm bilgiler Siz zat-ı alilerine aşırı abartılmış şekilde sunulmuştur. Böylece, Trabzon bölgesinde ve ondan güneyde Müslüman çetelerin kolorduya ve yerli Rum ahaliye saldırıları doğal olarak Kolordu ve yerli ahali tarafından kendisini savunma önlemleri almaya neden olmaktadır. Bayburt bölgesindeki yerel komiserin verdiği bilgilere göre, Müslüman ahalinin toparlanması hususunda herhangi bir emir verilmemiştir. Ayrıca yerel Müslüman ahali Bayburt çevrelerinden defalarca Bayburt vilayeti komiserine Müslümanlara hoş davranışlarından dolayı teşekkür etmek için elçiler göndermişlerdir. 15 ve 16 Ocak günleri Erzincan'da meydana gelen olaylara gelince; bu olaylar hakkında tarafımdan siz zat-ı alilerine bilgiler verilmiştir. Albay Morel'in verdiği bilgilere göre; ölenlerin sayısı 200 kişiden fazla değildir. İnanmanızı isterim ki, Rus kolordularının hakim olduğu bölgedeki Müslüman ahalinin durumları ve güvenliği benim için ve Rus kolorduları için ilgisiz kalamaz. Bizzat benim tarafımdan Osmanlı Müslümanlarının hayat ve şerefine, toprak bütünlüğünün korunması için her tür önlemler alınacaktır. Ayrıca Erzincan'da meydana gelen dehşet verici olayların suçlularını ciddi şekilde cezalandıracağım.”²⁶

III. Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın Ermeni mezaliminin durdurulması için General Prjevalski ve General Odişelidze'ye gönderdiği telgrafların oyalayıcı cevaplarla geçiştirilmesi, telgraflardan olumlu bir sonuç alınamaması ve 10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'taki müzakerelerde Almanların taleplerinin Ruslarca kabul edilmemesi üzerine Enver Paşa, Vehib Paşa'ya hücum emrini vermiştir. Bu emir üzerine Vehib Paşa, 12 Şubat'ta Erzincan Mütarekesi ile

25 Dokümenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruziy, Tblisi 1919: 19.

26 Dokümenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruziy, Tblisi 1919: 20.

tespit edilen hattı geçerek Erzurum istikametinde ilerlemeye başlamıştır.²⁷ Bu durumu da Rusların Kafkas Ordusu Kumandanı General Odişelidze, Kafkas Cephesi Orduları Başkumandanı Prjevalski'ye 30 Ocak (12 Şubat) 1918 tarihli telgrafla bildirmiştir. Paşa, bu telgrafında Erzincan Antlaşması'nın yürürlükte olduğunu ancak demarke (sınır çizimi) hakkındaki paragrafın yürürlükten düşmüş olduğunu, bu maddenin Rus kolordularının geri çekilmesiyle ilgili olarak kendi anlamını kaybettiğini belirterek Türk Ordusu'na ileri hücum emrini verdiğini ifade etmiştir. Paşa, telgrafta ayrıca şu ifadelere yer vermektedir:

“Rus kolordu hisselerinin demarke (sınır çizimi) hatları dışında arazilerden geri çekilmesi ve Müslüman ahaliye Ermenilerce zulmedilmesi yerel huzuru tam anlamda bozmaktadır. Ermenilerin cinayet eylemlerine ek olarak, yukarıda söz konusu arazilerde huzursuzluk günden güne artmaktadır. Aldığımız bilgilere göre, Erzincan, Ardasa (Torul), Gümüşhane, Vakfıkebir ve Pulathane (Akçaabat) çevreleri çatışma ve yağma alanına dönüşmüştür. Erzincan Kolordusu Kumandanı Albay Morel'in Refahiye'de barış komisyonu üyesi Astsubay Çaplığın'e gönderdiği ve onun bana telefonla ulaştırdığı telgrafın içeriğinden büyük hüznle öğrendim ki, 15-16 Ocak günleri Erzincan'da son derece elim olaylar yaşanmıştır. Söz konusu telgrafa göre; “Güya silah saklandığı düşünülen evde arama yapılırken Müslümanlar tarafından bir askerın yaralanması askerler arasında kızgınlığa neden olmuştur. Bu durum yüzden fazla kişinin (bana göre Müslümanların hiçbir suçu yoktur) katline ve bir evin yakılmasına neden olmuştur. Erzincan'da Rus kolordularının olmaması yüzünden ve Erzurum, Van özellikle Bitlis vilayetlerinde yirmi beş sene eşkıyalık yapmış Ermeni çetelerinin öncüsü kanlı çatışmalara bahane aramış ve ölüm cezasına mahkum edilmiştir. Sivaslı Ermeni Murat, kendi yandaşlarıyla birlikte Erzincan'daki hâkimiyeti hiçe sayarak kendi bildiği gibi davranmıştır. Albay Morel ise hiçbir güce sahip olmaksızın orada oturmaktadır. Yaşanan olaylar sonrasında şu kanaate varıyorum ki bunlar benim önceki telgraflarda açıkladığım olayların uzantısıdır.”²⁸

Albay Morel'in Astsubay Çaplığın'e Yazdığı Telgraf:

“Kürtlerin kolordularımıza ardi arkası kesilmeyen saldırıları, ayrıca Erzurum ve Erzincan yolunda ambarlara saldırıları yüzünden Kürt çetelerinin yaptıkları şiddete karşı en ciddi şekilde önlemler almaya

27 Sarınay, Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918), 2008:101.

28 Dokümenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 21.

mecburuz. Kürtler söz konusu yolun çevresindeki birkaç köyü yakmışlar”²⁹

Vehib Paşa'nın bu telgrafın ardından verdiği ileri hücum emri üzerine General Odişelidze ise 31 Ocak (13 Şubat) 1918 tarih ve 297 sayılı telgrafla emrindeki birliklere şu emri vermiştir:

“Şimdi Kafkas cephesinde Türk orduları kumandanından radyo telgraf aldım. Telgrafta Vehib Paşa beni uyarıyor. Mevcut durumla ilgili olarak o, barış şartlarını bozmaksızın kolordusunun birkaç bölümünü bizim işgal ettiğimiz bölgeye gönderecektir. Tüm kolordu bölümlerine kendi yerlerinde kalmalarını emir ediyorum. Türklerin sayıca çok olmaları nedeniyle saldırımları halinde onlarla savaşa girmeksizin savunmaya çekilmenizi emrediyorum. Emrinizde bulunan taburlara Türklerin saldırımları durumunda Çarbor mevkilerine çekilin. Ancak Aktala'dan ve Van'dan geri çekilmeyin. Türklerin her bir hücumu ve bizim kolordularımızın geri çekilmesi hakkında tarafıma bilgi veriniz. Kolorduların çekildikleri mıntikalarda malzemeleri imha edin”³⁰

Bu arada 18 Ocak 1918 tarihinde General Prjevalski görevden alınmış yerine General Lebedinski getirilmiştir. Bu durumu General Lebedinski'nin Tiflis'ten 1 (14) Şubat 1918 tarihinde Vehib Paşa'ya gönderdiği telgraftan anlıyoruz. General Lebedinski telgrafında General Prjevalski'nin yorgunluk yüzünden başkumandanlık görevinden istifa ettiğini ve mevcut esaslar doğrultusunda 5 Ocak 1918 tarihinden itibaren Kafkas Cephesi Kolorduları Başkumandanlığı görevine kendisinin getirildiğini ifade etmektedir.³¹ General bu telgrafta Vehib Paşa'ya hitaben;

“22 Ocak 1334 tarihli telgrafınıza ve 31 Ocak tarihli Kafkas Ordusu Kumandanı'na gönderdiğiniz 15195 sayılı dosya ile ayrıca Kafkas Ordusu Kumandanı'na gönderdiğiniz telgrafa ek cevap olarak, size bilgi sunmak isterim. Anladığım kadarı ile, Müslüman ahali üzerinde uygulanan şiddet hakkındaki haberler size abartılmış şekilde ulaştırılmıştır. Aynı zamanda tüm olaylar çeteci Kürtler ile Hıristiyan ahaliye özellikle Ardasa (Torul) bölgesinde ve Karadeniz kıyısında yerleşmiş kolordulara baskınlar yapan diğer Müslüman unsurların eylemleridir. Dolayısıyla, insani açıdan olayları adaletli değerlendirirken ordu birliklerinizin barış şartlarına aykırı olarak birbiriyle ordular arasında yer değiştirmesi ve ilerlemesi hakkındaki

29 Dokumenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 20.

30 Dokumenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 22.

31 Dokumenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tblisi 1919: 23.

emrinize hakikaten ihtiyaç olmadığını düşünüyorum. Buna göre emrinizi iptal etmenizi ve emriniz uygulanmaya başlanırsa ilerleyen ordu birliklerinizin barış koşullarıyla belirlenmiş demarke hattına kadar geri çekilmesini emretmenizi rica ediyorum. Ayrıca şuna dikkatinizi buna çekmek isterim ki, bu ilerleme ön gördüğünüz huzur yerine, savaş neticesinde elimizde bulunan Osmanlı vilayetlerinde Müslüman ahalinin durumunun kötüleşmesine neden olabilir. Şöyle ki, Erzincan Muahedesi koşullarının Türk ordusunca bozulması neticesinde Hıristiyan ahalisi arasında Müslümanlara yönelik düşmanlık duyguları oluşabilir. Bu durumda Müslümanlara karşı gelişen eylemleri önlemekte zorlanabilirim. Bununla birlikte beyan ediyorum ki; Müslüman ahalinin tam olarak korunması için en kesin önlemler alınacaktır. Bu gün tarafımdan Rus ordusunun elinde bulunan Osmanlı vilayetlerinin savunulması hususunda Genel komiserliğe ilgili görüşler iletilmiştir. Aynı zamanda Ermeni yöneticilerine de Ermeni ahalisinin Müslümanlara yönelik şiddeti durdurmaları için önlemler almalarını rica ettim. Eminim ki, bütün bu önlemler faydalı sonuçlar verecektir. Ben sizden büyük saygılarımla imzaladığımız barış koşullarını bozmamayı rica ediyorum. Zira hükümetlerimiz arasında barışı sağlamak için acil olarak müzakereleri devam ettirmek gereklidir. Müzakerelere en kısa zamanda başlayabiliriz. Şunu da eklemek isterim: Kafkas Ordusunun milli esaslara göre yeniden kurulmasıyla ilgili olarak tüm kolordu birliklerini Rusya Cumhuriyeti'nin tam yetkili kolordu birlikleri olarak değerlendirmenizi isterim.” ifadelerine yer vermektedir.

İfadelerden de anlaşılacağı gibi Lebedinski de diğer kumandanlar gibi Vehib Paşa'yı oyalama taktiği gütmekte Osmanlı ordusunun ileri hareketini durdurmaya çalışmaktadır. İleri hareketin durmaması durumunda ise Müslüman ahalinin bu durumdan zarar göreceğini belirterek de aba altından sopa göstermektedir. Ancak Rus generalin bu oyalama taktikleri artık bir netice vermeyecektir. 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi'nden sonra III. Ordu'ya bağlı I. Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na getirilen ve Doğu bölgelerinin kurtarılması ile görevlendirilen Kazım Karabekir Paşa, 13 Şubat'ta Erzincan ve Mamahatun'u, 14 Şubat'ta Bayburt, Trabzon ve Gümüşhane'yi, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 7 Nisan'da Van'ı, 14 Nisan'da Batum'u ve 25 Nisan'da Kars'ı düşman işgalinden kurtararak bölgedeki Ermeni mezalimine son verecektir.³²

32 Haluk Selvi, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Politikaları,” *Satamer*, 03 Nisan 2019: 6. <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/birincidunyasavasiermpolitikalari.pdf>. Ayrıca Bkz. Kazım Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan Enver Konukçu (Erzurum: Erzurum Ticaret Ve Sanayi Odası, 1990):156-165.

Sonuç

I. Dünya Savaşı sırasında Ruslarla imzalanan Erzincan Mütarekesi'nin akabinde Rus ordularının çekildikleri bölgelere Ermeni çetecilerin yerleştirdikleri bilinen bir gerçektir. Bu gerçeği hem Rus arşiv kayıtları hem de Türk arşiv kayıtları doğrulamaktadır. 18 Ocak 1918'te Troçky ile yaptığı görüşmede Rusları şiddetle protesto eden Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, bu uzun mülakatla ilgili olarak Sadrazam Talat Paşa'ya bilgi vermiş ve Paşa'da şu kanaat hasıl olmuştur:

*“Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilirlerken, Ermenileri silahlandırmış olacaklarından, bu araziye geri almak için Ermenilere karşı kuvvet sevk etmek mecburiyeti hasıl olacaktır. Bu nedenle hazırlıklı olmak gerekmektedir”.*³³

Mehmed Vehib Paşa'nın Rus mevkidaşlarıyla Erzincan Mütarekesi döneminde yaptığı bu telgraf yazışmaları da durumu teyit etmektedir. Vehib Paşa'nın Rus mevkidaşlarına gönderdiği telgraflar, durumun hassasiyetini ortaya koymasından ayrıca önem arz etmektedir. Bu telgraflar sıcağı sıcağına yaşanan olayların Türk komuta kademesi tarafından nasıl yakından takip edildiğini gösterdiği gibi Rus tarafının olaylara ne kadar kayıtsız kaldığını ortaya koymaktadır. Ruslar, bu telgrafları Türk tarafını oyalamak için bir araç olarak kullanmışlardır. Özellikle Vehib Paşa'nın Rusların cephelerden çekilirken terk ettikleri bölgelerde Ermeni çetelerin yaptıkları mezalimi anlatan 24 Şubat 1918 tarihli telgrafına General Odişelidze'nin verdiği cevap çok ilgi çekicidir. Rus General, bu telgrafa bölge halkının kendilerine teşekkür için sürekli talepte bulunduğunu, 650 olarak bildirilen ölü sayısının çok abartılı olduğunu ve bu sayının 200 civarında olduğunu belirterek cevap vermiştir. Bu söylemler bir bakıma Rusların Ermeni çetelerin bölge halkına yaptıkları zulme ve bölge halkının katletmesine kayıtsız kaldıklarının bir göstergesi niteliğindedir. Ancak burada bu kabulden ziyade daha vahim olan husus Rus generalin Ermeni çeteleri tarafından öldürüldüğünü belirttiği 200 kişinin katledilmesini makul ve kabul edilebilir görmesidir.

Bu telgraflar ayrıca Vehib Paşa'nın o dönemde Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamlarına bütün ayrıntısıyla hakim olduğunu ve bu katliamların önüne geçmek için Rus mevkidaşları nezdinde girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Son olarak, Nizamoğlu'nun da saptadığı gibi, bu telgrafların taraflar arasındaki diplomatik temaslara altyapı oluşturduğunu söylemek de mümkündür.

33 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990): 373.

KAYNAKÇA

Kaynak Eser

Dokümanı i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruziy, Tblisi 1919.

Diğer Yayınlar

Bal, Halil. “Brest- Litovsk Anlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 5, 2004.

Karabekir, Kazım. *Doğu ’nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum ’un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan Enver Konukçu, (Erzurum: Erzurum Ticaret Ve Sanayi Odası ,1990):156-165.

Kılıç, Selami . *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998).

Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970).

Nizamoğlu, Yüksel. “Vehip Paşa ve Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar.” *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı* III, 62: 2276-2285.

Nizamoğlu, Yüksel. “*Vehip Paşa (Kaçı) ’nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*.” İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

Nizamoğlu, Yüksel. *Kahramanlıktan Sürgüne Vehip Paşa*. (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2014).

Perinçek, Mehmet. *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2012).

Sarımay, Yusuf. “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918).” *Akademik Bakış* I/2. 2008: 376.

Selvi, Haluk. “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni Politikaları.” *Satamer*, 03 Nisan 2019.

<http://www.satamer.sakarya.edu.tr/pdf/birincidunyasavasiermpolitikalari.pdf>. 1-10.

Şahin, Enis. *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002).

Taş, Kenan Ziya. "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 27, 1995.

Yavuz, Nurcan. "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVII/28, 1995.

Yayın Geliş Tarihi: 02.08.2020

Yayına Kabul Tarihi: 28.08.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Asker, Ali. "Ermenistan – Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu: Tarihi, Siyasi ve Hukuki Değerlendirme Başlıklı Kitabın Tahlili." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 66 (2020): 129-131.

Kitap Tahlili

ERMENİSTAN – AZERBAYCAN, DAĞLIK KARABAĞ SORUNU: TARİHİ, SİYASİ VE HUKUKİ DEĞERLENDİRME BAŞLIKLİ KİTABIN TAHLİLİ

(REVIEW OF THE BOOK TITLED ARMENIA - AZERBAIJAN,
NAGORNO KARABAKH PROBLEM: HISTORICAL,
POLITICAL AND LEGAL ASSESMENT)

Ali ASKER*

Yazar: Ramile B. Dadaşova,

Başlık: Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi: Tarixi, Siyasi və Hüquqi Təhlil

Yayınevi: Mütərcim

Yayın yeri ve Tarihi: Bakü, 2019

Dili: Azerbaycan Türkçesi

Sayfa Sayısı: 222

Ermenistan - Azerbaycan çatışması nedeniyle işgal, Karabağ sorunu, çatışmaların barışçıl yollardan çözümü, meşru müdafaa vb. konularda çok sayıda kitap, makale ve tebliğ yayınlanmıştır. Bu yayınlar arasında söz konusu sorunları, disiplinler arası bakış açısıyla ele alan çalışmalar nispeten azlık teşkil etmektedir. Azerbaycan Milli İlimler

* ORCID: 0000-0003-1801-3371

Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Doç.Dr.

Akademisi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Bilimsel İşlerden Sorumlu Müdür Yardımcısı Dr. Ramile Dadaşova'nın 2019 Aralık ayında basılan "Ermenistan – Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu: Tarihi, Siyasi ve Hukuki Değerlendirme" başlıklı eseri literatüre önemli katkı yapacak nitelikte bir çalışmadır.

Üç bölümden oluşan kitap, Ermenistan - Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışmasını tarihi, siyasi ve hukuki yönleriyle ele almaktadır. Kitabın "Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Çatışmasının Tarihi" adlı birinci bölümünde söz konusu çatışmayı ortaya çıkaran tarihi-siyasi nedenler ele alınmaktadır. Bu bölümde 19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın sömürge siyaseti doğrultusunda Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilmesinden, 1905-1906 yıllarında Ermeni silahlı çeteleri tarafından gerçekleştirilen saldırılardan, 1918-1920 yıllarında Ermenilerin Azerbaycan'da yaptıkları topyekûn kırımlardan, ayrıca Sovyet Döneminde Ermenistan'ın Azerbaycan karşısı faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Bu bölümde belirtildiği gibi 1820 yılına kadar Ermenilerin göç politikası belli zaman aralıkları ile gerçekleşmiş, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmaları sonrası yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Bu politikalar doğrultusunda Rusya Ermenileri, Türkiye ve İran arasındaki sınırlara yerleştirerek Güney Kafkasya'daki etkisini korumayı hedeflemiştir. N.N.Şavrov'un da belirttiği gibi Güney Kafkasya'da yaşayan 1,3 milyon Ermeni'nin 1 milyondan fazlası bu bölgeye Rusya tarafından göç ettirilmiştir. 1905-1907 yıllarında Ermeni silahlı çeteleri bölgenin Müslüman/Türk ahalisine karşı ilk kez organize şekilde ve geniş çaplı saldırılarda bulunmuşlardır. Bu saldırılarda şiddet ve işkence eylemlerine başvurmuş Ermeniler bölge halkını yıpratarak yaşadıkları yerlerden kovmayı amaçlamışlardır. Güney Kafkasya'nın Müslüman/Türk ahalisine karşı en kanlı saldırılar 1918 yılında Bolşevik-Taşnak birlikleri tarafından yapılmıştır. Sovyet döneminde açık baskı ve şiddet söz konusu olmasa da Ermenistan yönetiminin Moskova nezdinde yaptıkları girişimler sonucunda, 1948-1953 yılları arasında 150 bin kadar Türk/Müslüman Ermenistandan Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. Ermenistan yönetiminin Azerbaycan karşısı siyasi hamleleri M.S. Gorbaçov'un *perestroyka* ve *glasnost* (yeniden yapılanma ve açıklık) politikalarının ardından başlamış olup, Türklerin Ermenistan'dan "temizlenmesi" ile sonuçlanmıştır.

Kitabın "1988 Sonrası Ermenistan'ın Saldırgan Siyaseti" başlıklı ikinci bölümünde Sovyetler Birliği'nin sonlarına doğru Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı ileri sürdüğü toprak talepleri, Dağlık Karabağ'ı kendine ilhak etmesine dair kararı, Ermenilerin "savunma birlikleri" adı altında silahlanarak yaptıkları terör, çatışma ve saldırıları, ayrıca 20. yüzyıl boyunca Ermeni terör örgütlerinin eylemleri ve 1994 yılına kadar Ermenistan'ın işgal politikasının etki ve sonuçları ele alınmış, 20. yüzyılın insanlık dışı cinayetlerinden olan Hocalı

Soykırım ve ardından Ermenistan'ın dünya kamuoyunu yanıltma çabalarından bahsedilmiştir.

Kitabın “Büyük Devletler ve Uluslararası Örgütlerin Arabuluculuk Çabaları” adlı üçüncü bölümünde Türkiye, İran ve Rusya gibi bölge ülkelerinin, ayrıca ABD'nin, uluslararası örgütlerden Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) çatışmanın çözümüne ilişkin gösterdikleri faaliyetler eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Yazarın da belirttiği gibi BM Güvenlik Konseyinin (BMGK) veto yetkisine sahip üyeleri olarak, Rusya, Fransa ve ABD tarafından BMGK'nin Azerbaycan lehine alacağı bir kararı engellemesi kaçınılmazdır. BMGK'nin “Dağlık Karabağ çatışması” konusunda aldığı 822, 853, 874, 884 sayılı kararların maalesef bugüne kadar uygulanmamasının temel nedeni de büyük devletlerin bu konuda sergiledikleri çifte standarttır.

Yazar, kitapta BMGK'nin Ermenistan'ı saldırgan devlet olarak tanınmasına fırsat verecek argümanları açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1989'da almış olduğu Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini öngören kararın hukuka aykırı olduğu, Azerbaycan topraklarının doğrudan Ermenistan ordusu tarafından işgal edildiğine dair çok sayıda maddi kanıt bulunduğu, Ermenistan'ın, işgal ettiği bölgelerde etnik temizleme siyaseti uyguladığı, “yakılmış toprak” taktiğini kullanarak bölgedeki herşeyi imha ettiği, boşalan bölgelere Ermenistan sakinlerini göç ettirdiği vb. olayları açıklayan yazar, tüm bunların Ermenistan'a karşı BMGK'nin siyasi ve ekonomik yaptırımlar için birer gerekçe oluşturduğunu ifade etmektedir.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirlediği bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 66 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. Eposta yolu ile gönderilen makaleler incelemeye alınmamaktadır.

Dergipark sistemi üzerinden makale göndermek için websayfamız http://dergipark.gov.tr/erma_

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynak gösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>

Bu makale çağrısı 67. sayı içindir.

Makale son gönderim tarihi **30 Ekim 2020**'dir.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir.
http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir.
3. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 13 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 300 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık	Yıllık 108 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 72 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 36 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 40 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) /
British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2019 / Editör: Alev Kılıç	40 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset /
Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazyayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

The screenshot displays the AVİM website interface. At the top, there is a navigation bar with the AVİM logo and the text "AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ / CENTER FOR EURASIAN STUDIES". Below the navigation bar, there is a main banner area with a large image and text. The main content area is divided into several sections: "YORUMLAR" (Comments), "ETKİNLİKLER" (Events), "ANALİZLER" (Analyses), and "RAPORLAR - KONFERANS KİTAPLARI" (Reports - Conference Books). The "YORUMLAR" section features a prominent article titled "GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR" (Muslim Communities in Georgia) with a sub-headline "AVİMDEN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR: AZİZLİK HAKKINDA BİR İNCELEME, SİYASET" (A New Book from AVİM: Muslim Communities in Georgia: A Study on Honor, Politics). The "ETKİNLİKLER" section lists several events, including "EDİTÖR VE KURUCU M. KEMAL YAKAR AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ" and "GÜNCÜL GELİŞMELER İÇİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ - DR. GÖKMAN FARKI LOĞOĞLU". The "ANALİZLER" section includes "İZZAT BARI" and "NAZİLERİN YAKU'DI". The "RAPORLAR - KONFERANS KİTAPLARI" section features "MONGOLIA ON THE EVE OF THE 15TH ASIA" and "PROJECTIONS FOR THE FUTURE OF TURKISH". On the right side of the page, there is a sidebar with a search bar, a "BÜLTEN" (Bulletin) section, and a "DUYURULAR" (Announcements) section. The "BÜLTEN" section includes a search bar and buttons for "Kalkınma", "Halkınlar", "İrnek", "Tüm Etkinlikler", and "Abone Ol". The "DUYURULAR" section lists several announcements, including "KIRM TATARLARINDAN İZLENİMLER" and "ALMAN PARLAMENTESİ TÜRKİYE'Yİ SÖZLE ERMENİ SOYKIRIMINDA İZLENİMLERİNE HAZIRLANIYOR".